

ЗБОРНИК ЗА ИСТОРИЈУ
БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
COMMISSION POUR L'HISTOIRE DE BOSNIE ET HERZEGOVINE

RECUEIL DE L'HISTOIRE DE BOSNIE ET HERZEGOVINE

7

REDACTEUR MILORAD EKMEČIĆ

BELGRADE 2012

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ОДБОР ЗА ИСТОРИЈУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

ЗБОРНИК ЗА ИСТОРИЈУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

7

УРЕДНИК МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ

БЕОГРАД 2012

ЧЛАНОВИ ОДБОРА

МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ

ЧЕДОМИР ПОПОВ

ДЕСАНКА КОВАЧЕВИЋ-КОЛИЋ

СВЕТОЗАР КОЉЕВИЋ

ДУШАН БЕРИЋ

ЂОРЂЕ МИКИЋ

МАРКО ПОПОВИЋ

НЕВЕНКА ГОШИЋ

ЗДРАВКО АНТОНИЋ

ЂУРО ТОШИЋ

ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИОНОГ ОДБОРА

МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ

ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

ЧЕДОМИР ПОПОВ

ДЕСАНКА КОВАЧЕВИЋ-КОЛИЋ

РАДОШ ЉУШИЋ

НЕВЕНКА ГОШИЋ

МАРКО ПОПОВИЋ

ЗДРАВКО АНТОНИЋ

ЂУРО ТОШИЋ

СЕКРЕТАР

ЉИЉАНА ПЕРОВИЋ

Примљено на IX скупу Одељења историјских наука, од 30. новембра 2011, на основу позитивних мишљења рецензената посебно датих за сваки рад

АМБЛЕМ: ЗАПОН ЗАХУМСКОГ КНЕЗА ПЕТРА,
13. ВЕК

ИЗДАЈЕ:

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ISSN 0354-9461

НАСЛОВНА СТРАНА: ДРАГАН ТОДОРОВИЋ

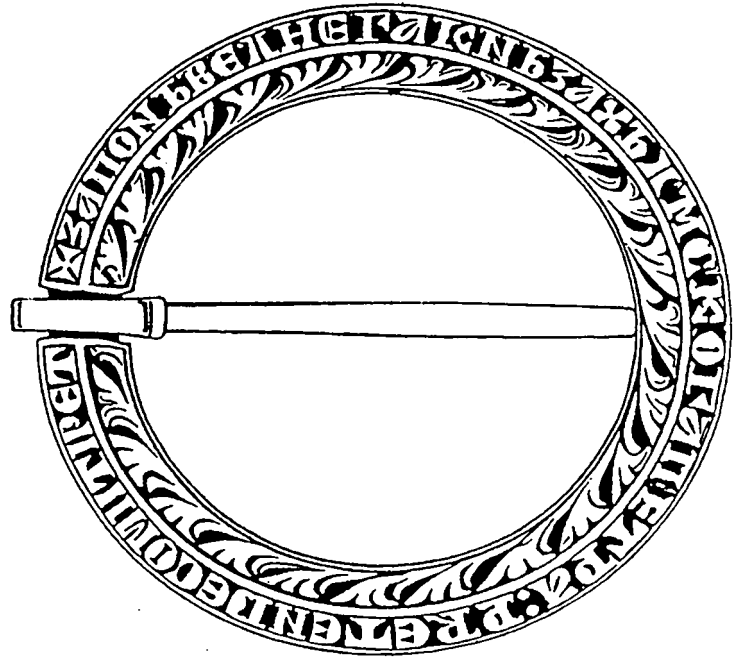
ЛЕКТОР: НЕВЕНКА ГОШИЋ

КОРЕКТОР: ВЕСНА ШУБИЋ

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: МИРА ЗЕБИЋ

ШТАМПА: ШТАМПARIЈА СРПСКЕ
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ, БЕОГРАД

ТИРАЖ: 400 ПРИМЕРАКА

Ђуро Тошић <i>Djuro Tošić</i>	Прилог познавању монашења становништва из средњовјековне Босне 1 Contribution to the Knowledge of the Ordainment in Mediaeval Bosnia 28
Аранђел Смиљанић <i>Arandjel Smiljanić</i>	Хумски жупан Познан Пурчић 29 District Prefect of Hum – Poznan Purčić 35
Борис Бабић <i>Boris Babić</i>	Византијски извори о становништву и црквеним приликама у средњовјековној Босни 37 Bizantine Sources on Population and Church in Mediaeval Bosnia 48
Срђан Рудић <i>Srdjan Rudić</i>	Петар Павловић – Војвода Хумски и Крајине 49 Petar Pavlović – Duke of Hum and Krajina 60
Виган Николић <i>Виган Николич</i>	Трагови средњовековног занимања Крамар у топонимији Босне и Херцеговине 61 Следе средневековой профессии „крамар“ в топонимии Боснии и Герцеговины 74
Миленко Јахура <i>Milenko Jahura</i>	Пребиловци – насеље и породице 75 Prebilovci – Settlements and Families 109
Недељко В. Радосављевић Душица М. Стојковић	Повеља сарајевског (дабробосанског) митрополита Пајсија о праву на сакупљање милостиње за манастир Хиландар 111
Nedeljko V. Radosavljević Dušica M. Stojković	The Charter of the Metropolitan of Sarajevo (Dabrobosanski) Pajsije on the Right to Gather Charity for the Monastery Hilandar 119
Недељко В. Радосављевић Мирјана О. Маринковић	Препис царског берата о правима чувара барутане тврђаве Јајце из 1709. године 121
Nedeljko V. Radosavljević Mirjana O. Marinković	Transcription of the Imperial Berat on the Rights of the Keepers of the Powder-Magazine in Jajce from 1709 133
Браћислав Теиновић <i>Bratislav Teinović</i>	Европска историја на позорници устанака у Босни и Херцеговини 1804–1882. 135 European Powers Towards the Uprisings in Bosnia and Herzegovina 1804–1882 150

<i>Jelena Milojković-Djurić</i>	Gleb Ivanovich Uspenskii: Pis'ma iz Serbii, Letters from Serbia 1876–1877	151
<i>Јелена Милојковић-Ђурић</i>	Глеб Иванович Успенски: Писма из Србије	161
<i>Jelena Milojković-Djurić</i>	Српско-хрватско путујуће позориште Фотија Ж. Иличића	163
<i>Jelena Milojković-Djurić</i>	Serbo-Croatian Travelling Theater Company of Fotije Ž. Iličić	172
<i>Jelena Milojković-Djurić</i>	Three Imperial Memoranda: Cultural Policies in Bosnia-Herzegovina in the aftermath of the Berlin Peace Treaty	173
<i>Јелена Милојковић-Ђурић</i>	Три царска меморандума: Просветна и верска политика у Босни и Херцеговини после Берлинског мировног уговора	189
<i>Ненад Урић</i>	Прилог за повест породице Глигорија Јефтановића у турско доба	191
<i>Nenad Urić</i>	Contribution to the History of the Family of Gligorije Jeftanović in Turkish Period	237
<i>Боривоје Милошевић</i>	Свештенство Босанске Крајине у устанку 1875–1878. године	239
<i>Borivoje Milošević</i>	Clergy of Bosanska Krajina in the Uprising of 1875–1878	255
<i>Александар Растовић</i>	Један опис Босне и Херцеговине Вилијема Милера из 1898. године	257
<i>Aleksandar Rastović</i>	Description of Bosnia and Herzegovina Published in 1898 by William Miller	265
<i>Драга Мاستиловић</i>	Др Никола Стојановић између српства и југословенства	267
<i>Draga Mastilović</i>	Dr Nikola Stojanović between Serbia and Yugoslavia	299
<i>Ђорђе Микић</i>	Босански Устав – „Штатут“ из 1910.	301
<i>Djordje Mikić</i>	Bosnian Constitution – “Statut” of 1910 (First Politics)	319
<i>Горан Латиновић</i>	Територијална организација Српске православне цркве у Босанској Крајини (1900–2010)	321
<i>Goran Latinović</i>	Territorial Organization of the Serbian Orthodox Church in Bosanska Krajina (1900–2010)	333
<i>Драган Шућур</i>	Бањалучка епархија од 1953. до 1961. године	335
<i>Dragan Šućur</i>	The Diocese of Banjaluka (1953–1961)	382
<i>Миле Станић</i>	Списак Хрвата и муслимана који су учествовали у одвођењу и убијању Срба у Мостару и околини	383
<i>Mile Stanić</i>	The List of the Croats and Muslims who Participated in Taking Away and Killing of the Serbs in Mostar and the Surroundings	399
<i>В. А. Артамонов</i>	Србы и Турецко-Русская война 1710–1713 гг. (К 300-летию русско-сербского боевого содружества)	401
<i>В. А. Арџамонов</i>	Срби и турско-руски рат 1710–1713. године (Поводом 300-годишњице руско-српског војног савезништва)	417

ДР НИКОЛА СТОЈАНОВИЋ ИЗМЕЂУ СРПСТВА И ЈУГОСЛОВЕНСТВА

ДРАГА МАСТИЛОВИЋ

Својом политичком дјелатношћу др Никола Стојановић обиљежио је једну од преломних епоха у историји српског народа, али и поред тога о његовом животу и дјелу српска историографија још увијек нема једну цјеловиту студију, која би свестрано освијетлила животни пут, политичка опредјељења и јавни рад ове изузетно значајне личности српске и југословенске историје.

Никола Стојановић је рођен 3. јануара 1880. године, у вријеме када је његова родна Херцеговина, послје великог устанка против Турака 1875–1878. године, изневјерених нада и великог разочарења одлукама Берлинског конгреса, улазила у нову епоху ослободилачке борбе, овога пута против новог, пуно перфиднијег окупатора, Аустро-Угарске монархије. Устаничка генерација херцеговачких Срба имала је снаге за још један устанички подвиг, 1882. године, али је врло брзо постало јасно да се против новог окупатора више не може борити хајдучким методима Стојана Ковачевића. Умјесто тога, на историјску позорницу ступала је малобројна, али добро организована и самосвјесна, српска грађанска класа, предвођена трговачким сталежом, са својим методима дуге и упорне културно-просвјетне и привредне националне борбе. Тада је наступио период „националног прибирања и сналажења у новој ситуацији и новим борбеним средствима. У њему је наше грађанство показало сву своју дубоку народну свест и сву чаршијску умешност и рачунску оцену противникових снага и тактичну вештину да нађе најпогодније позиције на којима ће се борити“.¹ Управо под утисцима те борбе сазријевала је нова национална генерација Срба из Босне и Херцеговине, генерација Николе Стојановића, носећи у себи дјечачке успомене на славно доба Стојана Ковачевића, а сазријевајући уз прагматичну политичку борбу Глигорија Јефтановића, Војислава Шоле, Владимира Радовића, Косте Кујунџића и других народних првака. Менталитет те генерације, која је на себи понијела највећи терет националне борбе Срба из Босне и Херцеговине против аустроугарске „културне и политичке мисије“, настајао је управо из синтезе тих двају елемената. То су, углавном,

¹ Васиљ Поповић, *Национална Босна и Херцеговина и Васиљ Грђић*, Споменица Васиља Грђића, репринт издање, Билећа – Гацко 2002, 169.

били млађи, академски образовани људи, а многи од њих су се школовали на европским универзитетима, ширећи на тај начин властите погледе и искуства, али увијек се враћајући у Босну и Херцеговину са жељом да стечено знање употребе у корист свог народа. За њих се може са правом рећи да су представљали прву праву интелектуалну елиту српског народа у Босни и Херцеговини. Млађи, образованији и пуно енергичнији, они ће веома брзо постати оштри критичари опортунизма старих бораца за црквено-школску аутономију. Сукоб те двије националне генерације није имао у позадини само размишљање у политичкој тактици, већ и у социјалном програму. Наиме, старију генерацију чинили су углавном варошки посједници, трговци и свештеници који, за разлику од млађе генерације, нису били заинтересовани за радикално покретање и рјешавање аграрног питања, јер је кметска земља све више прелазила из рука ага и бегова који су пропадали, у руке овог слоја српског грађанства који је све више економски јачао. А земља је била тада важан објект трговине и шпекулација, којима се трговачки сталеж енормно богатио. Убрзо је сукоб старије и млађе генерације кулминирао у листу *Српска ријеч*, када су уредници Васиљ Грђић и Ђорђе Чокорило отпуштени од стране власника листа, Управног одбора Српске дионичке штампарије, који су чинили Глигорије Јефтановић, Ристо Хаџи Дамјановић, Никола Кашиковић, Максим Прњатовић и Алекса Бесаровић. Чокорило и Грђић су отпуштени зато што су инсистирали да објаве вијест о демонстрацијама српске омладине против Максима Прњатовића и назвали га изродом зато што је истакао туђе заставе умјесто српске. У суштини спора у ствари је било неслагање Грђића и Чокорила да лист уређују лојално аустроугарској власти, што су од њих тражили Јефтановић и остали. О том сукобу је Васиљ Грђић штампао у Новом Саду чак и једну брошуру.² Било је сасвим јасно да је сазрело вријеме да политичку и националну иницијативу Срба у Босни и Херцеговини од трговаца, већ изморених дуготрајном борбом за црквено-школску аутономију, која их је коштала и великих материјалних жртава, преузме млађа генерација интелектуалаца. У циљу оснивања новог политичког опозиционог листа и покретања нове српске политичке иницијативе, вратили су се у Мостар 1906. године др Урош Круљ и др Никола Стојановић. Први је напустио дотадашњу службу општинског љекара у Бијељини, а други мјесто уредника листа *Дубровник* у Дубровнику.³ Тако се почела окупљати херцеговачка опозициона група, која ће се по свом листу *Народ*, који је покренут 1907. године у Мостару, чешће називати „Народова група“. Идејни вођа ове опозиционе групе постао је Ристо Радуловић Ринда, за кога Никола Стојановић каже: „Један човек од великог талента и образовања, од велике грађанске храбрости, Ристо Радуловић, уредник „Народа“, постао је стога идејни вођа не једне политичке групе, него целе једне босанско-херцеговачке генерације. Омладина је гледала у њему правога апостола модерног национализма. Његов реални идеализам

² Васиљ Грђић, *Ријеч двије о нашем сјору*, Нови Сад 1906.

³ Др Урош Круљ, *Народова група њен рад и идеологија*, Гласник југословенског професорског друштва, јули–август 1937, Мостар и Херцеговина, Београд 1937, 1017.

и мржња на Аустрију били су постали путоказ лепе будућности.“⁴ Политички програм „Народове групе“ образложио је њен истакнути припадник, др Урош Круљ, на следећи начин: „потпуна политичка аутономија Босне и Херцеговине као саставног дијела Турске царевине са демократским режимом, израженим у уставној и парламентарној владавини... аутономна самосталност Босне и Херцеговине није нам наравно био задњи циљ, и сврха, него само као прелазна етапа за сједињење са Србијом и Црном Гором у згодном моменту и послије извршених припрема према примјеру Источне Румелије и њеног уједињења са Бугарском.“⁵ Аутономија Босне и Херцеговине, као прелазна етапа ка уједињењу са Србијом и Црном Гором, остала је и послије анексије БиХ главни императивни политички циљ ове групе. Стојановић је то објаснио ријечима: „Захтјев потпуне аутономије наша је самообрана, категорички императив нашег самоодржања.“⁶

То је, дакле, био политички програм и национална идеологија са којом је Никола Стојановић ушао у јавни политички живот, као један од оснивача и најзначајнијих представника тзв. „Народове“ групе у Босни и Херцеговини. Међутим, његови политички погледи мутирали су постепено за неких петнаестак година, од потпуног негирања постојања Хрвата као посебне народности до највећег заговорника југословенског уједињења, чак до мјере да постане огорчени противник српске владе и могућег уједињења Босне и Херцеговине са Србијом, 1918. године. На тај начин, Стојановић је до 1918. године очигледно одступио и од политичког програма „Народове групе“, чије је погледе и политику заступао, па у доброј мјери и сам креирао, све до Првог свјетског рата. Имајући у виду да је он, као један од оснивача и најагилнијих чланова Југословенског одбора, заједно са др Душаном Васиљевићем и др Миланом Сршкићем представљао Босну и Херцеговину у том одбору и у не баш занемарљивој мјери одлучивао о њеној судбини послије рата, за српску историографију, посебно у Босни и Херцеговини, било би од прворазредног значаја освијетлити узроке и позадину те мутације политичких и идеолошких начела, првенствено Николе Стојановића, а затим и Душана Васиљевића. За разлику од њих двојице, Милан Сршкић је стао на страну српске владе и због тога напустио Југословенски одбор.⁷ Али основно питање не би требало да буде зашто је Никола Стојановић постао један од апостола југословенства, већ зашто се његово југословенство у току Првог свјетског рата позиционирало на антисрпске основе и идеолошки везало за Загреб и оне визије јужнословенског уједињења које су искључивале било какву могућност претходног уједињења српског народа, што је у основи био не само политички програм Николе Сто-

4 Никола Стојановић, Поглед на босанску политику од 1903. до 1914. год., у књизи: *Најор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1938, 174–175.

5 Др Урош Круљ, н.ч., 1021.

6 Др Никола Стојановић, *Аутономија Босне и Херцеговине, један неодржани говор*, Загреб 1910, 15.

7 Перо Слијепчевић, Босна и Херцеговина у свјетском рату, у: *Најор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929, 263.

јановића и његових другова до рата већ и вјековна жеља српског народа у Босни и Херцеговини?

Коју годину прије него што је, између осталих, и на његову иницијативу у Мостару покренут лист „Народ“ и формирана тзв. „Народова“ група, Никола Стојановић је 1902. године штампао једну брошуру под насловом „Срби и Хрвати“, гдје је изнио своје погледе о Хрватима и Србима, као и о националном питању на Балкану. Позивајући се на Мацинијеве теорије народности, Стојановић је тада устврдио да „Хрвати нити имају посебног језика, ни заједнице обичаја, ни чврстог јединства живота, ни, што је главно, свијести о међусобној припадности и с тога не могу бити посебна народност... Један сељак из околине Загреба не само да не зна да има људи који се називљу Хрватима у Далмацији, Славонији, Истри, па чак и у Босни, него не зна ни за се, да припада извесној хрватској народности.“⁸ Са позиција његовог каснијег горљивог југословенства, занимљиво изгледа и тадашњи Стојановићев став да су Гајево „илирство“, Штросмајерово „југословенство“, па на крају и Старчевићево „хрватство“ у ствари само аустријско-ватикански пројекти, који су им били потребни у одређеном политичком тренутку. О томе он каже: „Интересантно је посматрати, како су настајала разна имена и разни појмови о народности код Хрвата упоредо с интересима аустријске односно ватиканске политике. Кад је Аустрији требала јака противтежа Маџарима, створено је Илирство, које би требало обухватити Србе, Хрвате и Словенце... Кад Срби нису за то ни најмање воље показали, створено је Штросмајерово Југословенство, у које су већ и Бугари убрајани. Тај покрет пада у оно доба, кад је Аустрија водила још задњу борбу с Маџарима, и кад се почела стварати талијанска држава и Аустрија почела бацати очи на Балкан. Поунијатити јужне Словене, то је био циљ ондашње аустријско-ватиканске политике. Приликом покретања питања о бугарској егзархији имали су и сувише разлога да очекују потпун успех. Штросмајерова улога је ту позната. Кад су се те наде разбиле и кад је створена место јединствене Аустрије дуалистичка Аустро-Угарска са подјелом сфера немачких и маџарских интереса дошло је у употребу *divide et impera* – створено је Старчевићево Хрватство.“⁹ Очигледно је да ће став Николе Стојановића о Штросмајеровом југословенству као аустријско-ватиканском пројекту постепено ишчезавати у његовим политичким погледима или добијати сасвим другачије форме, али остаје нејасно како ће се његови погледи на јужнословенско уједињење развијати у периоду тешке националне и политичке борбе Срба у Босни и Херцеговини против аустроугарске управе од 1906. до 1914. године. У том периоду Стојановић је један од најагилнијих српских политичара у Босни и Херцеговини, један од главних вођа Српске народне организације и члан Сабора, али његово југословенство у том периоду нема, чини се, неке јасне форме и прецизности одређења. Оно се, истини за вољу, често помиње у његовим радовима када говори о Босни и Херцеговини у том периоду, али ти радови су писани знатно касније, када је југословенска држава већ била створена, а он се декларисао као бескомпромисни идеолог и

⁸ Никола Стојановић, *Срби и Хрвати*, Нови Сад 1902, 8.

⁹ Н. Стојановић, *Срби и Хрвати*, 11.

апостол југословенства. И у тим радовима, наглашено Стојановићево истицање југословенске свијести, па чак и југословенског национализма, међу предратним српским политичарима у Босни и Херцеговини не изгледају нимало увјерљиво, поготово ако имамо у виду опрезне ставове према југословенству које је износио идеолог „Народове“ групе Ристо Радуловић Ринда.¹⁰

По избијању Првог свјетског рата, Никола Стојановић се нашао у Србији, гдје је са групом српских научника учествовао у формулисању ратних циљева Србије на бази југословенског уједињења, који су први пут нашли израза у ратној прокламацији краља Александра од 4. августа 1914, затим деветој циркуларној ноти српске владе од 4. септембра 1914, и коначно у Нишкој декларацији српске владе од 7. децембра 1914. године.¹¹ Октобра мјесеца 1914. године српска влада је била обавијештена да су три истакнута јавна и политичка радника из Далмације дошли у Рим, гдје су савезничким дипломатским мисијама саопштили да Далмација и све остале југословенске покрајине Аустро-Угарске желе да се ослободе и прикључе Србији.¹² Та тројица Далматинаца били су Иван Мештровић, Анте Трумбић и Франо Супило. Већ крајем октобра 1914. године, Никола Пашић и српска влада у сусрет им шаљу двојицу истакнутих српских интелектуалаца и политичких радника из Босне и Херцеговине, Николу Стојановића и Душана Васиљевића. Никола Пашић им је 27. октобра у неколико тачака дао инструкције за стварање Југословенског одбора, а главни циљ његовог рада је требало да буде стварање јединствене југословенске, евентуално српско-хрватске државе, а уз осигурано јединство српског племена, Хрватима се могу дати уступци који не кваре јединство државе и не отежавају коначно кристалисање јединствене нације. Предсједник одбора не мора да буде Србин.¹³ На првом састанку Стојановића и Трумбића у Италији, Трумбић се, по Стојановићевим тврдњама, сложио са свим инструкцијама Николе Пашића, осим са седмом тачком по којој је Југословенски одбор требало да финансира српска влада, јер је сматрао да би му то значајно умањило вриједност пред савезницима.¹⁴ Осим тога, захтијевао је да се прије било какве заједничке акције сачека повратак Супилова из Бордоа, тадашњег сједишта француске владе, гдје је овај био отишао да се распита о ситуацији и да, по могућности, изложи савезницима политичке позиције Далмације. Коначна одлука о по-

10 О томе опширније погледати: Ристо Радуловић, *Изабрани радови*, Сарајево 1988.

11 О формулисању ратних циљева Србије и учешћу Николе Стојановића у томе, опширније погледати: Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, Београд 1973; Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1987; Борђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, Београд 1985; Đorđe Stanković, *Srbija i stvaranje Jugoslavije*, Београд 2009; Мира Радојевић, *Научник и политичка, политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007.

12 Др Никола Стојановић, *Србија и Југословенско уједињење*, Београд 1939, 41.

13 Н. Стојановић, *Југословенски одбор*, 10–11.

14 Архив Српске академије наука и умјетности, фонд Николе Стојановића, бр. 12554/12.

кретању једне заједничке акције донесена је у Фиренци на тродневном састанку Трумбића, Стојановића и Супила 22–25. новембра 1914. године. Са тог састанка Стојановић је понио утиске о Супилу као интелигентном самоуку, који је „у вези са слободним зидарима, има амбицију да изгледа дипломатски, можда жели да постане вођа покрета и чини ми се и да свој неуспех жели да прикаже као привидан успех.“¹⁵ О Трумбићу Стојановић каже. „Трумбић је хладан, пун такта и с толико доброг (.....).“¹⁶ Мирно, премного разговарамо о прошлости, о садашњости и правимо планове за будућност, али не додирујемо осетљиво питање ко ће руководити покретом.“¹⁷ То су дакле били људи с којима је Никола Стојановић планирао да поведе југословенску акцију у емиграцији. Међутим, из овога је јасно да Југословенски одбор није био формиран на овом састанку у Фиренци нити уопште те године, како је то касније Стојановић знао да устврди у неким својим текстовима.¹⁸ У Фиренци су, према Стојановићу, донесени следећи закључци: „а) Помоћи стварање јединствене југословенске (евентуално српско-хрватске) државе, информисањем меродавних кругова и публицистичком акцијом; б) Израдити предлоге за државну организацију, коју треба применити иза окупације Српске војске, и предати их својевремено српској влади.“¹⁹ Ту је, такође, одлучено да сједиште емигрантске акције буде у Лондону због слободе штампе, гдје јавно мишљење може имати утацаја на одлуке владе, затим због тога што Лондон, као центар поморског саобраћаја, омогућава брже везе са прекоокеанском емиграцијом, а осим тога, тамо су били добри познаваоци јужнословенских прилика Х. В. Сид и Ситон Вотсон.²⁰ Дакле, из поменутих закључака, јасно је да је циљ Југословенског одбора била публицистичка акција у корист југословенског уједињења, а никако дипломатска акција, посебно

¹⁵ Исто.

¹⁶ Нечитко у оригиналном тексту.

¹⁷ АСАНУ, 12554/12.

¹⁸ Тако, на примјер, у свом тексту *Босанско-херцеговачка политика од 1903–1918. године*, Стојановић каже: „Према једном предатном закључку вођа националног покрета у Далмацији и Босни требало се у случају војне Аустро-Угарске против Србије наћи у Италији. Тако је, одмах у јесен 1914, с одобрењем владе Краљевине Србије дошло до оснивања Југословенског одбора, који ће доцније играти велику улогу у историји нашег уједињења.“ (Никола Стојановић, *Поглед на босанску политику од 1903. до 1914. год.*, у књизи: *Најор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1938, 162). Не изгледа увјерљиво ни Стојановићева тврдња да су се вође националног покрета из Босне и Далмације нашле у Италији по неком предатном договору, поготово што он у једном свом другом спису открива ко су били ти политичари из БиХ и Далмације који су се прије рата састали и договорили покретање југословенске акције у Италији, у случају рата. То су, наводно, били Смодлака, Трумбић, Стојановић и А. Шола. (Н. Стојановић, *Југословенски одбор, чланци и документи*, Загреб 1927, 9). Имајући у виду да се почетком рата од наведене четворице једино Трумбић нашао у Италији, ово Стојановићево причање више личи на накнадну жељу да се Пашићу и српској влади одрекне одлучна улога у стварању Југословенског одбора. Осим тога, Југословенски одбор није формиран тада у Италији, већ знатно касније и изазван другим околностима.

¹⁹ Н. Стојановић, *Југословенски одбор*, 11.

²⁰ АСАНУ, 12554/12.

против српске владе, а коју ће они убрзо повести. Међутим, послије разговора у Фиренци, Трумбић, Хинковић и Лујо Војновић децембра мјесеца 1914. не иступају у име Југословенског одбора ни у име југословенске емигрантске акције, већ у име Хрватског одбора који је конституисан у Риму. Исти ти, јануара 1915. године, формирају у Риму Управни одбор Јадранске легије, али у њему очигледно не учествује ни Никола Стојановић ни Душан Васиљевић, што се јасно види из каснијих текстова Николе Стојановића, гдје он каже: „У почетку је то била група добронамерних људи која је код надлежних дипломата изјавила жељу свих аустро-угарских Југословена да се они ослободе и уједине с независним југословенским државама, Србијом и Црном Гором. Мало доцније та група са седиштем у Риму претреса питање оснивања једне *Јадранске легије* добровољаца, која би била видна манифестација ове југословенске жеље за ослобођењем и уједињењем.“²¹ Очигледно је да је тадашња хрватска емиграција у Риму с једне стране кокетирала са српском владом и Пашићевим визијама стварања Југословенског одбора и његове, прије свега пропагандне акције у иностранству, али су с друге стране држали отвореном сопствену слободу акције, зависно од тога како ће се даље развијати ситуација на фронтима. У том смислу требало би посматрати и покушај стварања Јадранске легије коју су требали чинити добровољци из југословенских области Монархије, али невезано за српску владу и војску. Она је, очигледно, требало да буде нека врста војне силе, ако не Хрватског одбора у Риму, а оно бар оног дијела емиграције који је тамо политички дјеловао и то више као „морално знаменовање“ него као битан војни фактор. Посебно изгледа симптоматично да ови добровољци нису планирани да буду прикључени српској или црногорској војсци, које су већ пола године ратовале, већ је као главни циљ Јадранске легије било да „поред српске војске помаже ослобађању нашег народа од њемачког и маџарског ропства“, а као простор дјеловања Јадранске легије означени су „наши крајеви Јадранског мора“.²² Ту су очигледно присутни први коријени оног дуализма и размимоилажења Југословенског одбора и српске владе, који ће касније доћи до изражаја.

Несумњиво је прва виолина хрватске или југословенске емиграције у Риму био Франо Супило, а његова прва брига, због које је обилазио европске престонице, није била стварање југословенске државе, већ одбрана Јадранског приморја од италијанских претензија и стварање што повољнијих услова за Хрвате у случају побједе сила Атланте. Једини начин да се Хрвати од поражене стране у рату, 1918. године, преко ноћи прогласе за побједнике у рату, била је идеја југословенства, за коју су, према Супиловим политичким погледима, дужни били гинути српски војници, док су хрватски пукови у саставу аустроугарске војске јуришали на њих на Церу, Колубари, Дрини и другим ратиштима против Савезника. Очигледно да за Супила југословенство није било циљ већ политичко средство. Због тога се Супилу није ни журило са формирањем Југословенског одбора, све док је

²¹ Исто.

²² Фердо Шишић, *Документи о постанку Краљевине Срба, Хрватца и Словенаца 1914–1919*, Загреб 1920, 18. (Управни одбор Југословенске легије Југословенима, јануар 1915.)

он имао шансу да по европским престоницама отвара и објашњава хрватско питање у оквиру Монархије, истини за вољу, вјешто укон-поновано у причу о југословенству. Због свега тога, Југословенски одбор формално је конституисан тек на састанку у Паризу 1. маја 1915, а за предсједника је изабран Анте Трумбић. Већ десетак дана послје тога одбор је почео да дјелује у Лондону. Стојановић тврди да су у том међувремену акције југословенске емиграције и српске владе биле у потпуном сагласју. „Сав тај посао у почетку, као и доцније, ови југословенски патриоти саопштавају претходно српској влади и поступају увек тако да се види и заједнички циљ и заједничка директива. Већ у пролеће 1915. делегати ове југословенске групе путују у Ниш да се посаветују са владом Србије о даљој акцији, а по споразуму продужују пут за Петроград да обавесте и руске меродавне кругове о својим жељама и намерама.“²³ Осим Супила, у Ниш и Петроград је путовао и Душан Васиљевић. Међутим, у Петрограду су ти „југословенски патриоти“, тачније Супило, први сазнали за тајне преговоре Савезника са Италијом, који ће бити уобличени у Лондонски уговор од 26. априла 1915. године.²⁴ Пошто су схватили да би по одредбама тог уговора Србија могла добити не само Босну и Херцеговину, већ и широки излаз на море у Далмацији, и да Хрватске нити „хрватског питања“ у одредбама тог уговора уопште и нема, тек после тога, емигранти у Паризу, 1. маја 1915. године, конституишу Југословенски одбор. Да је Лондонски уговор директно утицао на формирање Југословенског одбора потврђује и Никола Стојановић у својим необјављеним сјећањима, гдје каже: „...стално долазе вести да су Савезници обећали Италији добар део југословенског приморја као цену њеног уласка у рат. Навикли на мале политичке гестове у нашој уској покрајинској атмосфери, ми смо врло збуњени пред задатком да ли, шта и како на ту евентуалност да реагујемо. У једном смо ипак сложни – треба да се конституишемо да би могли иступити као целина и да предамо меморандум о нашим жељама.“²⁵ Не изгледа вјероватно да Стојановић заиста није схватао да прва виолина хрватске емиграције у том тренутку није Трумбић већ Супило и да је до формирања Југословенског одбора дошло због Супилових скоро паничних брзојава које је из Петрограда слао Трумбићу један за другим, да хитно иду у Лондон и спасавају што се спасити да. „О Супиловим порукама др Трумбићу да пође с друговима у Лондон садржан је и зачетак Југословенског одбора у Лондону и његовог конституирања.“²⁶

Питање је и то колико је Стојановић у праву када тврди да су акције југословенске емиграције биле у то вријеме у потпуној сагласности са српском владом. Истини за вољу, Стојановић је већ 21. новембра (3. децембра) 1914. године послао опширан извјештај Пашићу, у коме му је реферисао о току и основним закључцима састанка у Фиренци и даљим правцима дјеловања југословенске емиграције у Риму. Међутим, почетком децембра 1914. године, Трумбић, Ме-

23 Др Никола Стојановић, *Србија и Југословенско уједињење*, 48.

24 *Исто*.

25 АСАНУ, 12554/9.

26 Josip Horvat, *Supilo – život jednog hrvatskog političara*, Zagreb 1939, 371.

штровић и Стојановић предали су тадашњем руском амбасадору у Риму, Крупенском, један меморандум на руском језику намијењен цару Николи, а у коме су изнесене „патриотске наде Јужних Словена“.²⁷ Овај меморандум предат је мимо знања српске владе и Николе Пашића, а судећи према реакцијама руске стране у њему су изнесена супротна мишљења од оних које је заступала српска влада. То се може закључити из телеграма који је Сазонов упутуио Крупенском 17. маја 1915. године, гдје је подвукао да тај меморандум „не може се узети у обзир пре него што се дозна гледиште српске владе о том предмету. Треба напоменути да овај меморандум апсолутно не одговара ономе мемоару, који је предат од стране г. Љуб. Стојановића,²⁸ члана академије наука у Београду, и који се овде сматра да садржи територијалне претензије српске нације.“²⁹ Иако сасвим сигурно није учествовао у његовом формулисању, не треба ни сумњати да је Никола Стојановић знао садржај тог меморандума, јер ако је вјеровати поменутом документу, он је заједно са Трумбићем и Мештровићем, предао тај меморандум Крупенском. У већ поменутом извјештају Пашићу, Стојановић помиње да Супило није могао доћи раније у Фиренцу, јер је радио „меморандуме за Извољског“, али ништа више не говори о њиховом садржају, напомињући да ће Супило о свом раду детаљно обавијестити Пашића, што, по свему судећи, није био случај. Према Стојановићу та акција била је изазвана једном наводном изјавом Крупенског „да сматра и наше земље талијанским“.³⁰ Тешко је повјеровати да би један искусни руски дипломата дао једну овакву несмотрену изјаву у том тренутку, и да се ту више радило о Супиловој потреби да на било који начин утиче на руско мишљење јер је, како то и Стојановић потврђује „Петроград сматрао главном тачком“.³¹ Да акција емиграције у Риму није била сасвим у сагласју са српском владом показује и телеграм који је у првој половини јануара 1915. године, Крупенски послао министру Сазонову, у коме је, између осталог, писало: „Тек што се вратио из Лондона и снабдевен курирским пасошем наше тамошње амбасаде, Хрват Супило отпутовао је данас у Петроград преко Ниша, где ће пробавити неколико дана ради преговора са српском владом и са нашим послаником. Циљ је његова пута споразумети се са српском владом о основама политичког уједињења Хрвата и Словенаца са Србима, и у случају ако се не успе доћи до споразума убедити нас (Русе) у неопходност, да ми наметнемо једно своје властито решење, без чега цела ствар, по мишљењу Супила, унапред је осуђена на неуспех.“³² Дакле, Супило је

27 Милан П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914–1918*, Београд 1922, 49.

28 Ради се о мемоару који су у име српске владе предали Љубомир Стојановић и Александар Белић у Петрограду половином априла 1916. а који је дошао као реакција на преговоре Савезника и Италије у Лондону.

29 *Истио*, 53–54.

30 АСАНУ, 12554/30. (Писмо Николе Стојановића Николи Пашићу од 21. 11. (3. 12.) 1914. године).

31 *Истио*.

32 Цитирано према: Милан П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914–1918*, Београд 1922, 50.

ишао у Ниш да преговара са српском владом о основама политичког уједињења, а не да се посавјетује са њом о даљим акцијама, како то наводи Стојановић. Свјестан да у својој политичкој акцији нема ни легитимитет ни мандат да заступа Југословене из Монархије, а поготово да за собом нема никакву војну ни политичку силу, Супило настоји да најбоље искористи једино што има, а то је огромни морални престиж Србије, који је код Савезника заслужила српска војска побједама на Церу и Колубари. Наоружан Пашићевим препорукама, Супило је из Ниша продужио у Петроград да увјерава руске мјеродавне кругове у словенство Хрвата и читавог Јадранског приморја, а надасве да од италијанских претензија покуша спасити приморје. Да је у томе имао подршку, не само остатка Хрватског одбора из Рима, већ и Николе Стојановића и Душана Васиљевића, показује и телеграм Крупенског послат у Петроград 10. фебруара 1915, у коме се, према М. Ђорђевићу, каже: „Најглавнији чланови југословенског комитета, представници Српско-Хрватске коалиције, посланик загребачког Сабора, Хрват Хинковић, посланик босанског Сабора, Србин Стојановић, који живи у Женеви, и далматински посланик Хрват Трумбић, који је у Риму, моле да сматрате посланика Супила, који стиже у Петроград, као њиховог пуномоћеника, чија гледишта потпуно се слажу са његовим. Ранија размимоилажења Супилова са српско-хрватском коалицијом сад више не постоје. Програм Супила одобрава и Пашић.“³³ Очигледно је да је овдје Крупенски обманут у два наврата, када је у питању тврдња да Супилов програм одобрава и Пашић, као и то да је Супилов сукоб са хрватско-српском коалицијом превазиђен. Осим тога, „Супилов програм“, као ни чланови овог „југословенског комитета“ како га руске дипломате називају, нити каснији Југословенски одбор, нису имали ничији мандат, а поготово не јужнословенских народа Аустроугарске да их заступају. Изгледа да се већ у том тренутку привидног „сагласја“ српске владе и хрватске емиграције у Риму, Стојановић нашао између двије ватре и био принуђен да балансира. Супилова мисија у Петрограду, а посебно начин на који је он своје утиске из руске престонице пренио Пашићу и српској влади након повратка, толико се учинила сумњивом руским мјеродавним круговима, да је кнез Трубецкиј, руски посланик у Србији, осјетио потребу да на ту околност упозори престолонаследника Александра и Николу Пашића.³⁴

Реакција на Лондонски уговор било је одржавање једне југословенске манифестације у Нишу, маја 1915, којом је руководио књижевник Иво Ђипико, а коме су, поред представника српске владе и војске, присуствовали и многи Срби, Хрвати и Словенци, који су се тада или као емигранти или као заробљеници, нашли на тлу Србије. Том приликом донесена је Резолуција у којој се између осталог каже и ово: „... ради тога молимо све велевласти и државе, које се данас боре за народни принцип и правичу, да наш народ једне крви безувјетно очувају од сваког цијепања, као и његове земље од сваког кидања, те да омогући Србији, да изврши своју ослободилачку и културну

³³ Исто, 51.

³⁴ J. Horvat, n.d., 371.

мисију, која ће бити залогом постојаног мира у Европи.³⁵ Убрзо је уследио Мемоар Југословенског одбора, предан британској влади, а на француском језику и руском министру Извољском, а 12. маја и Манифест Југословенског одбора британском народу и парламенту, у коме је, између осталог, речено: „За Србију се и Црну Гору ради о рату за одбрану и ослобођење, а не о рату за освајање; ове се државе боре, да ослободе наше племе од туђег јарма и да нас уједине у један јединствени слободни народ.“³⁶ Никола Стојановић активно учествује у свим акцијама Југословенског одбора у Паризу и Лондону, а ту почињу и његови први окршаји са осталим његовим члановима по питању уједињења, али и по питању самосталности акције појединих чланова одбора, прије свега Супила, који је незадовољан што је одбор формиран без њега, а вјероватно и због тога што он није његов предсједник. С друге стране, српски посланик у Лондону Мата Бошковић, незадовољан је садржајем Меморандума британској влади, прије свега због тога што се у њему нова држава већ назива Југославија, и тако, без одлуке Народне скупштине, поништава назив Србија, а посебно што се у Меморандуму Далмација везује искључиво за Хрватску. Стојановић и Васиљевић у тим првим сукобима играју посредничку улогу, а на крају се усваја текст Меморандума који није задовољио све, али је омогућио да, посредовањем Бошковића, трочлана делегација Југословенског одбора, у којој је и Стојановић, буде примљена у британском министарству спољних послова.³⁷

За то вријеме Супило води сасвим самосталну дипломатску акцију у Лондону и на све стране ровари против Србије. У љето 1915. године Савезници врше притисак на Србију да попусти бугарским територијалним претензијама, а да као компензацију Србија добије Босну и Херцеговину, Далмацију до више Сплита, Срем, Бачку и дио Славоније. У исто то вријеме британски министар спољних послова омогућава Супилу да преко његовог министарства, а без знања и сагласности остатка Југословенског одбора, упути депешу Пашићу гдје се наводи да ће после рата Босна и Херцеговина, јужна Далмација, Хрватска и Славонија бити слободне и моћи да саме одлуче о својој судбини.³⁸ На тај начин британска дипломатија је покушавала да подвали Пашићу, на начин што би умјесто формалне обавезе проширења Србије на запад, као компензацију за Македонију, она добила само обећање о плебисциту, што је Пашић наравно одбио. Овај самовољни Супилов потез изазвао је оштре сукобе у Југословенском одбору и такве расправе да је „пало толико неумесних примедба и открило се толико различности у схватању југословенског јединства, да се морао сваки озбиљно замислити да ли је могуће на тај начин продужити даље заједнички рад.“³⁹ То је био уједно и први окршај Николе Стојановића са југословенском емиграцијом изван Босне и Херцеговине. Сукоб је превазиђен само захваљујући увиђавности и

35 Фердо Шишић, *Документи о постојању Краљевине Срба, Хрватца и Словенаца 1914–1919*, Загреб 1920, 24.

36 *Истио*, 36.

37 АСАНУ, 12554/9, 133.

38 АСАНУ, 12554/9, 134.

39 *Истио*.

посредничкој вјештини Ивана Мештровића.⁴⁰ Међутим, Супило се и даље не смирује у свом све отвореније непријатељском ставу према Србији, а када британској штампи даје изјаву да Хрватска само жели да буде слободна и да се не прави питање од уједињења са Србијом, што значи да до уједињења не мора ни доћи, сукоб поново кулминира, посебно када Супило одбија да демантује ову изјаву, већ од Одбора тражи да му се да улога „агента за спољне послове“. Овај предлог Трумбић одбија, а у таквој ситуацији Стојановић сматра да „из тог хаоса изгледа ми да је једини излаз да свако од нас узме један конкретан задатак и да се што пре разилазимо из Лондона.“⁴¹ Конкретан задатак који је Никола Стојановић добио био је да у Женеви организује неку врсту обавјештајне службе која би практично користила Савезницима, али и југословенском питању уопште. Уклањање из Лондона није тешко пало Стојановићу, поготово што је на тај начин избјегао мучне расправе у оквиру одборских сједница и што је добио Трумбићево обећање да се принципијелна питања југословенског уједињења неће рјешавати без свих чланова Одбора, па и оних који су били изван Лондона.⁴² Али, у то вријеме у Женеви је већ Божа Марковић формирао Пресбиро, па ће се око тога чија је идеја за његово стварање, нешто касније водити полемике па и свађе између Стојановића и Марковића.⁴³ У то вријеме јавила се и идеја да се издаје једна југословенска ревија на француском и енглеском језику, која би објашњавала југословенско питање страном јавном мњењу. Иако је тешком муком убиједио Јована Цвијића да се прихвати уредништва, а преко др Газарија обезбједио кредитно финансирање од стране пријатеља из Јужне Америке, ипак је централа Југословенског одбора из Лондона спријечила ову акцију Николе Стојановића.⁴⁴ Тада он, да би колико-толико кориговао овај пропуст, почиње да пише своју књигу *La Serbie d'hier et de demain*. Међутим, и овдје је спорно да ли је до ове идеје први дошао Божа Марковић или Стојановић, јер се Марковић том мишљу бавио и предузимао кораке у том смјеру, још док Стојановић није био ни дошао у Женеву.⁴⁵

Убрзо је дошло до великог преокрета на српском фронту. Велика Макензенова аустроугарско-њемачка и бугарска офанзива сломила је отпор српске војске и започело је повлачење кроз Албанију војске и народа. У таквој ситуацији Италијани очајно споро превозе српску војску са албанских обала, а свима је било очигледно да је Пашићева дипломатска акција против Лондонског уговора, којој су значајно допринијеле Супилове жалопојке из Петрограда и уопште дјеловање Југословенског одбора, умногоме кумовало томе. Стојановић покушава да са осталим члановима Одбора и српским посланицима у Паризу и Лондону, апелује на Савезничке владе да подстакну Италијане

⁴⁰ Исто, 135.

⁴¹ Исто, 136.

⁴² Исто, 138.

⁴³ Мира Радојевић, *Научник и политика, политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, 168.

⁴⁴ АСАНУ 12554/9, 140–141.

⁴⁵ М. Радојевић, н. д., 164.

да брже и ефикасније превозе српску војску са албанских обала, гдје су масовно умирили.

Са војним сломом Србије, а посебно са почетком револуције у Русији, међународни положај Србије знатно је промијењен и њене позиције по питању ослобођења и уједињења биле су значајно пољуљане. Све ће се то убрзо показати као прилика једном дијелу хрватских политичара у Југословенском одбору да развију нову стратегију у односима са српском владом и могућност југословенског уједињења ускладе са својим визијама, а те визије да наметну и осталим члановима Југословенског одбора, као једино исправне и легитимне. Није тајна да је пропаст Србије изазвала код неких припадника Југословенског одбора чак и радост, а посебно код Супила који је, наводно, на Нову годину 1916. дошао у српско посланство у Лондону и радосно узвикнуо: „сад смо равни“!⁴⁶ Први корак у смјеру нове оријентације Југословенског одбора била је сједница заказана за 16. фебруар 1916. године, гдје је требало расправљати о добровољачком питању, али надасве о новим Супиловим иступима, који у то вријеме има политичку визију да у измијењеним политичким околностима, посебно војног слома Србије, поведе политику директног споразумијевања са Италијом. Хрватски чланови Одбора самостално конференишу неколико дана и дају подршку Супилу и његовим новим политичким вратоломијама, које ће на крају доживјети потпуни фијаско. Сукоб је доживио кулминацију када је на једној од одборских сједница Супило саопштио да је британском министру спољних послова упутио један мемоар у коме је, између осталог, саопштио да је дужност свих Хрвата да раде на томе да се сви југословенски крајеви из Монархије уједине са Хрватском.⁴⁷ На тој сједници Супило је образложио да је то урадио „јер је српска влада на ноту савезника о напуштању Македоније пристала да јој се, као компензација, даду западни југословенски крајеви и стога мисли, ако Србија не даде гаранције да ће заштићавати Хрвате, да ће они бити присиљени да воде посебну акцију за проширење Хрватске.“⁴⁸ Невјероватно изгледа Супилова дрскост да под фирмом југословенства тражи од Савезника стварање Велике Хрватске, док хрватски војници храбро ратују у саставу аустроугарске војске против тих истих Савезника, а у Загребу се пјевају оде аустроугарском цару и позивају Хрвати да освете Сарајевски атентат. Очигледно је да су хрватски политичари и они у земљи и они у емиграцији радили на истом послу, јер у случају да Савезници не добију рат, за Хрвате би акција Супила и Трумбића био само један самовољни акт групе емиграната који нису ни од кога добили мандат да представљају Хрвате, а с друге стране за случај побједе Савезника у први план би избили Супило, Трумбић, Хинковић и остали, као сасвим легитимни представници Хрвата, што се на крају и десило. Очигледно да представници Срба из Монархије у Југословенском одбору то нису схватили ни тада, а ни касније, јер су дозволили да се Босна и Херцеговина посматрају у истој равни са осталим јужно-

46 Милан П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914–1918*, Београд 1922, 39

47 АСАНУ, 12554/12, 143.

48 *Исто*.

словенским областима под Монархијом, иако је анексија БиХ проглашена непуну деценију прије тога, а историјски развој ове двије области текао у сасвим другачијем смјеру од Хрватске, Далмације, Славоније итд. Истини за вољу, првих мјесеци 1917. године, Стојановић ће покушати да води самосталнију босанско-херцеговачку политику у оквиру Југословенског одбора, али је врло брзо подлегао и дозволио да се Босна и Херцеговина у току уједињења 1918. године политички вежу за Загреб и тако судбину уједињења ове двије области са Србијом препустио вољи Хрвата.

Све наведене акције Супило је проводио без знања било кога од Срба у Југословенском одбору, за које, по свему судећи, није пуно ни марио, па је то изазвало оштру реакцију, прије свега Николе Стојановића, као првог међу Србима у емиграцији, али, како он сам каже, ни тада он није био спреман да се тјера „до дефинитивног објашњења“, а његово незадовољство врло вјешто је смирио Трумбић, очигледно далековиднији од Супила, и то на начин што је пристао да српској влади пошаље у име Одбора депешу у којој „изражава уверење у коначну победу правде и наше заједничке ствари.“⁴⁹, ма шта то значило. Кулминација сукоба са Супилом била је на сједници одбора у Паризу, почетком јуна 1916. године, када је он јавно признао свој рад против српске владе, па и изјаву коју је дао Миљукову, а у којој је рекао да би се Хрватска, када би била слободна, изјавила против уједињења са Србијом.⁵⁰ Епилог је био Супилово напуштање Југословенског одбора, али не и напуштање његових политичких погледа од стране хрватских чланова Одбора, што ће врло брзо доћи до изражаја. На тој сједници, Стојановић се, по властитом признању „пуно изложио, да би се очувало јединство политике и тактике“ наивно вјерујући да то није било узалуд и да ће се „моћи наставити рад без трзавица.“⁵¹ Очигледно да је у том тренутку он и даље себе видио као посредника између српске владе и Југословенског одбора.

За то вријеме Стојановић је у емиграцији водио и неке конкретне активности, које су се тичале директно Босне и Херцеговине и имао је на том плану прилично успјеха. Прије свега он је властитим залагањем успио да покрене акцију спасавања осуђених на Бањалучком велеиздајничком процесу 1916. године. Највише личним залагањем, барем према ономе што он тврди, Стојановић је успио да за ову ствар заинтересује и неке значајне европске јавне личности и тако покрене широку акцију, која је укључила и поједине европске владаре, тако да је на крају ова акција уродила помиловањем за Васиља Грђића и остале који су били осуђени на смрт у Бањалучком процесу. Осим тога, Стојановић тврди у својим необјављеним сјећањима да је његова идеја била прикупљање добровољаца у Америци, у тренуцима када је Србија доживјела слом, а изнурена и проријеђена српска војска била у изгнанству. Прво је за ту идеју придобио српског посланика у Паризу Миленка Веснића, који му је одобрио и новчану помоћ за ову акцију. Веснић је тада тражио од Стојановића да он лично крене у Америку у циљу прикупљања помоћи и добровољаца, али су се сло-

49 АСАНУ, 12554/7, 144.

50 *Истио*.

51 *Истио*.

жили да је Стојановићево присуство у Југословенском одбору тада неопходно, због познатих полемика и сукоба који су владали у њему у то вријеме.⁵² Ово недвосмислено показује да је у то вријеме Стојановић још увијек радио у пуном сагласју са српском владом и њеним дипломатским представницима у Европи, и да је српска влада још увијек рачунала на Стојановића као сигуран ослонац који може парирати агресивним и дрским настојањима хрватске емиграције, прије свега Супила. Због тога су Перо Слијепчевић и Владимир Гађиновић упућени у Америку, да прикупљају помоћ и добровољце, а њих двојица су били Стојановићев избор. Ова акција, такође је дала значајне резултате. Поред тога, Стојановић се пуно залагао за прикупљање помоћи за пострадале у Босни и Херцеговини и избјеглице, а сва прикупљена помоћ достављана је њему у Женеву, а он је даље дистрибуисао. Из ових средстава обновљен је и рад СПКД Просвјета у Женеви, а Слијепчевић и Гађиновић оснивали су пододборе Просвјете и у Америци, у циљу прикупљања средстава за помоћ пострадалим у Босни и Херцеговини. Најближи сарадник Николе Стојановића у овим пословима био је Перо Слијепчевић, који ће се касније укључити и у рад Југословенског одбора.

Осим ових акција, које су биле скоро искључиво везане за Босну и Херцеговину, Никола Стојановић је дуго времена задржавао и једну политичку визију уједињења Босне и Херцеговине са Србијом, али само у случају да јужнословенско уједињење не успије, што је у току 1917. године, посебно последице слома царизма у Русији, изгледало као извјесна политичка будућност. У таквој ситуацији водиле су се полемике око судбине Босне и Херцеговине, уколико се рат заврши неком врстом мира, у којем Савезници не би диктирали услове. Стојановић је тада заузео став да се треба борити за ослобођење Босне и Херцеговине и излазак Србије на море, што су биле старе обавезе Савезника. Пошто је бољшевичка влада у Русији изашла с тезом „мир без анексија“, а Французи са успјехом ширили тезу да би прикључење Алзас-Лорена Француској, у ствари само била дезанексија ових области, Стојановић је сматрао као опортуно да се исто начело примени и на Босну и Херцеговину. У једној депеши совјетској влади, писаној у Женеви 21. маја 1917. године он каже: „Ако ми сад осигурамо ослобођење и уједињење БиХ и излаз Србије на море онда ћемо се много лакше борити за остали део целог југословенског проблема. Као што је сваки прави Југословен био задовољан кад су велике силе савезнице обећале реституцију Србије тако мора бити спреман ако се успе постепено осигурање ослобођења ових наших крајева. Сматрајући све Југословене као један народ ми морамо бити спремни да што пре и да што више нашег националног територија добије осигурање ослобођења.“⁵³ Овај обазриви Стојановићев тон усмјерен је очигледно на хрватске чланове Југословенског одбора, који су, последице рата, радије вољели видјети једну јужнословенску државу, која би укључивала и Босну и Херцеговину, у саставу Аустро-Угарске, са одређеним степеном аутономије, него Србију на далматинским обалама и БиХ у њеном саставу, што нису ни скривали у полемикама

⁵² *Истио*, 176–179.

⁵³ АСАНУ, 12554/16.

које су тада вођене у емигрантским круговима.⁵⁴ Своју брошуру под насловом *Bosnie-Herzégovine*, написану овим поводом, Стојановић је доставио предсједницима савезничких влада.

Почетак разлаза Николе Стојановића са српском владом, а посебно отворено непријатељство према Николи Пашићу, може се назријети већ почетком прољећа 1917. године. У једном подужем писму упућеном Пашићу, маја те године, Стојановић је изложио своје погледе на тренутну политичку ситуацију у Европи, а посебно југословенско питање и питање Босне и Херцеговине у оквиру њега. У том контексту занимљиво је да Стојановић упозорава Пашића на једну концепцију Франа Супила, наглашавајући да она није само његова, па каже: „На овом месту, треба нарочито да истакнем једну концепцију, коју данас заступа г. Супило а која није само његова: он хоће да очува, по сваку цену, јединство хрватско или, како он вели, јединство „западног дела нашег народа“; он и његови једномишљеници – а њих има више него што се обично рачуна – хоће да се плебисцитом реши судбина свих југословенских земаља које су биле под Аустро-Угарском. Ма на коју се страну одлучиле, било за Аустрију било за Србију, он хоће да оне буду заједно. Ствар је разумљива, са чисто племенског и ужег становишта. Право југословенско гледиште то сигурно није, јер ми морамо, сматрајући Југословене као један народ, настојати да што већи број и што више земаља ослободимо, ма где се оне налазиле. Ипак су се те ствари протурале под југословенском фирмом и сер Едуард Греј је у томе смислу ставио предлог краљевској Влади (у септембру 1915). Сад, иза уласка Америке, и у детињству руске демократије, плебисцити још више могу постати средства за стварање држава. О томе ваља водити рачуна!“⁵⁵ Дакле, Стојановић отворено упозорава Пашића на опасне Супилове концепције, а посебно наглашава да то није само његова концепција. Није тешко закључити ко још подржава ову концепцију у емиграцији, а посебно забрињавајуће звучи његова констатација да „њих има више него што се обично рачуна“. У наставку Стојановић одмах износи и своје мишљење о Босни и Херцеговини гледано кроз призму ових Супилових концепција: „Ако би принцип плебисцита победио, онда Босна и Херцеговина могу гласати са целим нашим народом од Дојрана до Триглава, или самостално као балканска држава. Ми никако не можемо дозволити да се изравнамо са осталим аустро-угарским земљама. И окупација и анексија су извршене без и против наше воље, и ми уопште не дозвољавамо да се код нас, као у другим аустро-угарским земљама, постави питање: **Аустрија или Србија**, него желимо да се постави питање: **Или аутономија или уједињење са Србијом и Црном Гором**, претпостављајући, како је природно, да ће до јединства Србије и Црне Горе доћи, ма у ком облику и ма под коју цену. Ако је у народу Босанско-Херцеговачком остало исто расположење као пред рат, као што многи знаци говоре, ми можемо очекивати да ће већина бити за уједињење.“⁵⁶ И био је у праву, јер је расположење народа у Босни и Херцеговини било недвосмислено усмјерено на уједињење са Србијом, што ће се

54 АСАНУ, 12554/9, 172.

55 АСАНУ, 12554/9, 148.

56 *Ишо*.

показати крајем новембра и почетком децембра 1918. године, када су 42 од укупно 54 среза у БиХ прогласила директно уједињење са Србијом, али на жалост, то расположење није до краја и недвосмислено држало управо Стојановића, који је сам себи био дао мандат да заступа и тумачи интересе тог народа. На крају овог писма, Стојановић упућује Пашићу молбу да се све страначке и личне борбе оставе за касније, алудирајући очигледно на Солунски процес, у потпуности свјестан, како сам каже, да тим чином кида везе са Пашићем.⁵⁷ Остаје непознаница зашто је Николу Стојановића толико погодио Солунски процес, да ли се ту ради о необичним симпатијама за Аписа, како он сам тврди,⁵⁸ а што и није баш увјерљиво, или је по сриједи нешто друго? Али, несумњиво је да од Солунског процеса почиње Стојановићево отворено непријатељство према Пашићу лично и заокрет у његовим односима са српском владом, а све се то неминовно одразило и на његове погледе на југословенско уједињење. Није искључена ни та могућност да је Солунски процес само послужио Стојановићу да уђе у отворену конфронтацију са Пашићем и српском владом, јер је очигледно да од тог тренутка он себе и Пашића види као луте противнике. То је дошло до изражаја већ у припремама Крфске конференције, када је Стојановић предложио да Босну и Херцеговину заступа Душан Васиљевић, а не он. Тај поступак образложио је тиме што би га „после цитираног писма, Пашић сматрао противником, а Трумбић нежељеним сарадником у једној корисној акцији мирења“.⁵⁹ Очигледно, Стојановић свјесно пренаглашава значај поменутог писма, јер у њему ништа није тако страшно речено да би га Пашић сматрао љутим непријатељем, како то он жели да представи, а поготово не до те мјере да би он, као Пашићев непријатељ, сметао Трумбићу на послу помирења српске владе и Југословенског одбора.

Крфска декларација била је први заједнички јавни акт српске владе и Југословенског одбора, у коме су једнодушно изражене жеље за уједињењем, али усвојени и основни принципи будућег уређења заједничке државе. Ти принципи садржани су већ у првој тачки Крфске декларације гдје се каже: „Држава Срба, Хрвата и Словенаца, познатих и под именом Јужних Словена или Југословена, бит ће слободна, независна краљевина с јединственом територијом и јединственим држављанством. Она ће бити уставна, демократска и парламентарна монархија на челу са династијом Карађорђевића...“⁶⁰ У осталим тачкама ове декларације гарантује се равноправност Срба, Хрвата и Словенаца на читавој територији Краљевине, слобода вјероиспови-

⁵⁷ Исто, 151.

⁵⁸ Своја осјећања у вези са Солунским процесом Стојановић је изразио на следећи начин: „Ми Срби ван Србије, нисмо могли никако да схватимо да су водећи људи Србије могли учинити такво дело, за које Французи имају згодну реченицу: То је злочин, то је више – то је погрешка. Моји другови можда то нису осећали у толикој мери као ја, јер нису лично познавали Аписа и нису, према томе, знали ни његову вредност, нити су довољно могли предвиђати последице тог чина. Да сам могао дати оставку, ништа не бих онда радије учинио.“ (АСАНУ, 12554/9, 154–155).

⁵⁹ АСАНУ, 12554/9, 151.

⁶⁰ Фердо Шишић, *Документи...*, 98.

јести, равноправност језика и писма итд., а у задњој тачки се говори о Уставу који треба да донесе Уставотворна скупштина изабрана на основу општег и једнаког, непосредног и тајног права гласа. Међутим, иако се радило о једном акту који је у потпуности испуњавао принципе јужнословенског уједињења, он није наишао на одобравање свих чланова Југословенског одбора, па ни Николе Стојановића. По повратку у Женеву Трумбић је морао објашњавати члановима Одбора зашто је пристао на поједине тачке Крфске декларације и „правити концесије због опште ситуације“. Сам Стојановић наводи да су имали приговора, али да су дали пристанак зато што су сматрали да „у варен пилав не треба воду сипати.“⁶¹ Међутим, Стојановић нас, у својим необјављеним успоменама, оставља у недоумици са којим тачкама ове декларације се нису слагали поједини чланови Одбора, па ни он сам. Имајући у виду да су у Декларацији изражена управо његова схватања јужнословенског уједињења, он никако да каже којим тачкама Крфске декларације је био незадовољан, а својим незадовољством само је остављао простор за сумњу да су његови политички противници, посебно Милан Сршкић, његов друг из Југословенског одбора, били у праву када су га нешто касније јавно оптуживали за републиканство, што се он није посебно ни трудио да демантује. Овдје би било потребно нагласити да је Стојановићево дружење са српским опозиционим политичарима у Женеви, од којих су неки несумњиво били републикански расположени, могло код њега уобличити и таква идеолошка усмјерења и да је његово незадовољство Крфском декларацијом могло бити изазвано управо чињеницом што је она прејудиицирала монархистички облик владавине. То би могао да буде и један од разлога његовог отвореног непријатељства према Николи Пашићу. У сваком случају, Крфска декларација није задовољила поједине представнике ЈО, првенствено Хрвате, који су против ње почели иступати и дезавуисати је још у току рата, а посебно наредне 1918. године.

У контексту реакција на Крфску декларацију требало би се осврнути и на чињеницу да Стојановић, нити Југословенски одбор нису ни једном ријечи реаговали на Мајску декларацију коју је у име Југословенског клуба у царевинском вијећу у Бечу прочитао његов предсједник др Антон Корошец 30. маја 1917. године, а у којој се каже: „Потписани народни заступници у *Југословенском клубу* удружени, изјављују, да на темељу народнога начела и хрватскога државнога права захтијевају уједињење свих земаља у монархији, у којима живе Словенци, Хрвати и Срби, у једно самостално, од свакога господства туђих народа слободно и на демократској подлози основано државно тијело, под жезлом Хабсбуршко-лоренске династије...“⁶² Дакле, савим је јасно да ова декларација није била уперена против Аустро-Угарске, већ напротив је ишла у њену корист, јер се у аустроугарским званичним круговима већ тада размишљало о тријалистичком уређењу монархије, чиме би јужнословенско питање у оквиру Монархије било ријешено. Због тога неки аутори чак сумњају да је Мајска декларација била наручена од стране аустроугарских највиших

61 АСАНУ 12554/9, 148.

62 Декларација *Југословенског клуба*, у: Ф. Шишић, *Документи...*, 94.

званичника.⁶³ Представници Југословенског одбора само настоје да пред српском владом оправдају реченицу „под жезлом Хабсбуршко-лоренске династије.“ Шта је Мајска декларација у ствари значила, показује и то што је само неколико дана послје њеног доношења, Старчевићева странка права издала Декларацију у којој „радосно поздравља јединствену изјаву дану 30. свибња 1917.“ И додаје да „стојећи на становишту народног јединства Хрвата, Словенаца и Срба, позивље нарочито Србе, држављане краљевине Хрватске, да се по примјеру заступника „Југословенског клуба прикључе њезину становишту, те да заједно са Хрватима и Словенцима пораде за сједињење свега словенскога југа монархије Хабсбурга у посебно државно тијело, на основу народнога начела и хисторијског државнога права краљевине Хрватске.“⁶⁴ А шта је подразумевало „хрватско државно право“ евентуално „неупућенима“ је појаснио надбискуп врхбосански Јосип Штадлер у изјави, коју је 17. новембра 1917. године, дао у своје и у име 51 „одличнога грађанина из Сарајева“, а у којој каже: 1) Захтијевамо рјешење државно-правнога питања на југу монархије у хрватском смислу, на темељу хрватскога државнога права те уз неоскврњено очување хрватске народне и државне индивидуалности. 2) Захтијевамо сједињење оних земаља, на које се хрватско државно право протеже, наиме: Хрватске, Славоније, Далмације, Босне и Херцеговине те хрватске Истре у једно политичко и финансијално аутономно с Хабсбуршком монархијом као с цјелином нераздрживо спојено државно тијело. 3) Држимо својом дужношћу у првом реду обранити своју властиту, са свих страна тешко угрожену народну и државну индивидуалност. Радо ћемо ипак помоћи браћи Словенцима у њиховој борби за самоодржање и у њиховом настојању и раду око тога, да се с нама сједине....“⁶⁵ Дакле, за Штадлера не само да не постоји српско или југословенско питање у Монархији, већ не постоје ни Срби као народ, па чак ни у Босни и Херцеговини, на коју он протеже „хрватско државно право“. Занимљиво да Никола Стојановић у својим сјећањима и касније објављеним текстовима и не помиње Мајску декларацију.

Послије Крфске конференције, Стојановић је, чини се потпуно свјесно, наставио да заоштрава односе са предсједником српске владе. Пошто је Пашић убрзо допутовао у Париз, Стојановић је вјешто избјегао сусрет са њим, правдајући се да није одмах могао кренути на Пашићев позив да се састану, али је зато нешто касније отишао на састанак са Пашићем у Виши, али у друштву са Антом Трумбићем. Том приликом Пашић је тражио од Стојановића да изрази један мемоар о државно-правном статусу Босне и Херцеговине, а овоме се чинило да је хтео и нешто друго, али да му је било непријатно „зато што сам дошао с Трумбићем.“⁶⁶ У сваком случају Стојановићу није промакло Пашићево неповјерење према Трумбићу, које он на моменте није ни покушавао да сакрије. У сваком случају, положај Срба чланова Југословенског одбора није био нимало завидан.

63 М. П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914–1918*, 133.

64 *Декларација Старчевићеве странке права*, у: Ф. Шишић, *Документи...*, 95–96.

65 Ф. Шишић, *Документи...*, 103–104.

66 АСАНУ, 12554/9, 153.

Сам Стојановић се жали да су се они у том периоду налазили као између „чекића и наковња“. Њихова посредничка и помирителска мисија више није играла никакву улогу, долазило је вријеме када су се и они морали определијелити, поготово што је лако могло доћи на ред питање разграничења Срба и Хрвата, а у том контексту Босна и Херцеговина би била предмет полемика иако је, како Стојановић каже „после анексионе кризе у години 1908, било продрло мишљење у европску јавност да те крајеве треба присајединити Србији и дати јој излаз на море.“⁶⁷ Дакле, и у том погледу, Никола Стојановић не остаје доследан свом предратном политичком програму нити ономе што је до тада сматрао као сасвим логично, јер сада тврди да је потреба присаједињења БиХ Србији било само мишљење које је продрло у европску јавност после анексионе кризе. Једини Србин из Босне и Херцеговине у Југословенском одбору који је стао на страну Српске владе био је Милан Сршкић. Он је због тога, на врхунцу сукоба 1918. године, напустио Југословенски одбор. Његово мјесто ће заузети Перо Слијепчевић, десна рука Николе Стојановића у тим ратним годинама, који је без сумње у потпуности стајао на политичким позицијама свог духовног и идејног покровитеља. Због тога Слијепчевић у својим текстовима, писаним после рата, покушава да оправда своје пријатеље Стојановића и Васиљевића, тврдећи да је њихов положај био „и психолошки тежак, између двије ватре“ и да су они подршку Југословенском одбору, наспрот српској влади, дали „јер су мислили да то дугују својој савести“. Због тога су се наводно често савјетовали и са млађим српским политичарима из Босне и Херцеговине, па и са Слијепчевићем. На једном од таквих савјетовања одржаном од 1–3. августа 1918. године у Вилару код Леманског језера, Васиљевић, Стојановић и Слијепчевић су се између осталог сагласили и о томе да Срби из Босне и Херцеговине у Југословенском одбору „увек заступају интегрално а не делимично уједињење нашег народа, не упуштајући се на платформу присаједињења саме Б. и Х. по невољи.“⁶⁸ Само што је евидентно да Слијепчевић умањује своју улогу у тим савјетовањима и у потпуности прећуткује чињеницу да је и он касније постао члан Југословенског одбора, а већ 1917. и лични секретар Анте Трумбића, те да је активно радио на пропагирању идеја Николе Стојановића.

Пред крај 1917. године, положај Николе Пашића и српске владе није био нимало лак ни политички ни војно, јер је српска војска била закована у рововској војни на Солунском фронту. Осим тога, Пашић је ушао у сукоб са српском опозицијом на Крфу, чији су представници напустили владу, а са Југословенским одбором већ је био у перманентном сукобу, који су се сада појачавали око различитих интерпретација Крфске декларације. Октобарска револуција у Русији довела је на власт бољшевици који су се залагали за крај рата и мир без анексија и контрибуција, што је фактички значило враћање БиХ под Аустро-Угарску, а Пашић је са руским царем изгубио и најискренијег пријатеља Србије и најчвршћи спољнополитички ослонац. Савезници нису

67 *Истио*.

68 Перо Слијепчевић, Босна и Херцеговина у свјетском рату, у књизи: *Најор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево, 1929, стр. 264

још увијек прихватили уништавање Аустро-Угарске, а нису ни похвално стајали на фронтовима. Италијани су доживјели катастрофу код Капорета и само их је ангажовање британских и француских трупа спасило од потпуног пораза, а америчко ангажовање у рату још увијек није дало конкретну превагу на страну Савезника. Све стране су биле исцрпљене и због тога су се множили и захтјеви за брзим миром и гласови о могућим сепаратним потписивањима мировних уговора. У таквој ситуацији, савезничка конференција у Паризу, децембра 1917. године, није могла гарантовати Пашићу ни за Босну и Херцеговину, чак ни формално обећање, а камоли за југословенско питање. Као прагматичан дипломата, Пашић је покушавао да у тим неприликама извуче највише што је могуће и припреми се за све евентуалности, а највише што је у тим околностима изгледало реално било је успоставаљање Србије са излазом на море и плебисцит за Босну и Херцеговину. У периоду трајања конференције у Паризу два пута је дошло до сусрета Стојановића и Сршкића са Пашићем. На другом састанку, 9. децембра 1917. године, Пашић је саопштио Стојановићу да Савезници нису дали никакво обавезујуће нити писмено обећање да ће БиХ бити сједињена са Србијом, а на Стојановићево питање да ли мисли да ће до тог уједињења ипак доћи, одговорио је „више је сигурно него за остале крајеве“, а на крају је саопштио да треба радити и спремат се за евентуални плебисцит.⁶⁹ Међутим, оно што Пашић тада још увијек није знао, била је чињеница да су српски представници из Босне и Херцеговине у Југословенском одбору, тачније Стојановић и Васиљевић заједно са Слијепчевићем, већ били донијели одлуку да „увек заступају интегрално а не делимично уједињење нашег народа, не упуштајући се на платформу присаједињења саме Б. и Х. по невољи.“ То је била кулминациона тачка отвореног сукоба српске владе и Срба из Југословенског одбора, а Стојановић се жали да су убрзо неки утицајни Срби почели оптуживати поједине Југословене за сепаратизам, а да је српска влада повела акцију да поједине чланове Југословенског одбора из БиХ задобије за издвајање, а касније и покушала да формира други Југословенски одбор, који би она финансирала.⁷⁰ У овом другом питању Стојановић очигледно мисли на Милана Сршкића, који је убрзо напустио Југословенски одбор, али остаје непознаница на које „Југословене“ мисли када каже да су их поједини утицајни Срби почели оптуживати за сепаратизам. Ако је мислио на себе и своје другове из Југословенског одбора, онда то значи да је он већ тада своју националну одредницу промијенио и себе сматрао „Југословеном“, а не Србином. У сваком случају Стојановић је већ био сасвим извјесно одступио и од својих политичких погледа из маја те године, када се залагао за „дезанексију“ Босне и Херцеговине и у писму Николи Пашићу тврдио да „ми уопште не дозвољавамо да се код нас, као у другим аустро-угарским земљама, постави питање: **Аустрија или Србија**, него желимо да се постави питање: **Или аутономија или уједињење са Србијом и Црном Гором.**“ Умјесто тога Стојановић је почео да оптужује Пашића да почиње правити одступницу и да одустаје од Крфске декларације.

69 АСАНУ, 12554/9, 156.

70 Др Н. Стојановић, *Србија и Југословенско уједињење*, 49–50.

Да су Пашићеви страхови били основани, сви су се увјерили када су Вилсон и Лојд Џорџ, послије конференције Савезника у Паризу, дали изјаве у којима се тражи само аутономија за потлачене народе Аустро-Угарске, али се ни једном ријечи не помиње југословенско ослобођење и уједињење. Пашић у таквој ситуацији шаље депеше српским посланицима у Лондону, Паризу и Вашингтону да испитају ставове Савезника у вези са датим изјавама и да испитају терен за могућност плебисцита у Босни и Херцеговини. Југословенски одбор реагује скоро панично, Трумбић неуморно пише депеше и протесте на све стране, а Стојановић своје незадовољство изражава у писму Лојду Џорџу, а 13. јануара 1918. писмом се обраћа и предсједнику Вилсону.⁷¹ Као најбољи начин супротстављања оваквом расплету догађаја, Трумбић предлаже српској влади одржавање једне „опште народне скупштине“ у Паризу или Лондону, коју би чинили посланици Народне скупштине (српске), чланови Југословенског одбора, представници војске, добровољачког корпуса, југословенских организација у Европи и Америци, предсједник Академије наука и један представник Универзитета, а која би „решавала о општем народном положају и бавила се свим питањима наше националне политике.“⁷² Пашић одбија овај предлог, мотивисан чињеницом да је то у супротности са српским уставом, јер би на тај начин дио својих функција и дио суверене власти пренијела на ту неодређену „општу народну скупштину.“ Пошто Трумбић није одустајао од ове замисли, он је, тек послије првог одбијања српске владе, ову идеју, преко др Газарија, саопштио осталим члановима Југословенског одбора у Женеви, као и представницима српске опозиције који су се тада задесили у Женеви. На састанку, са кога су били искључени сви који су се рачунали у пријатеље српске владе, дошло је до подијељеног мишљења присутних. Посланици самосталних радикала Лазаревић и Станојевић, били су против овог Трумбићевог предлога, као и др Милан Сршкић, члан Југословенског одбора, док су за Трумбићев предлог били Газари и Никола Стојановић као представници Одбора, као и Божо Марковић и Милан Грол, који су, иако државни чиновници Србије, ипак подржали овај предлог.⁷³ Епилог ове Трумбићеве иницијативе био је Конгрес потлачених народа Аустро-Угарске, који је отворен 9. априла 1918. године у Риму, а претходило му је дјелимично измирење Југословенског одбора и италијанске владе, које је изведено уз посредовање Стида и Ситон-Вотсона. Трумбић се дакле враћао некадашњим Супиловим политичким замислима. Конгресу је присуствовао и Никола Стојановић и овако га описао: „Трумбић је на конгресу говорио једини од Југословена у име Српске народне скупштине, Југословенског одбора и добровољаца који су у јануару 1918. образовали посебну југословенску дивизију. Било је унапред одређено да сваки народ да једног говорника. Морали смо дуго да се боримо да одговоримо једног радикалског посланика да одустане од намере да говори у име радикала. Они су за њега били посебан народ. Или је то била нека посебна смицалица каквог несавесног члана

71 АСАНУ, 12554/37.

72 М. П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914–1918*, 147.

73 М. П. Ђорђевић, *исто*, 151–152.

владе? Има бедника који и кад су на високој планини дишу ваздух мочваре.⁷⁴ Само што Стојановић није тада видео са својих „олимпијских висина“ да је српски народ у Монархији, па и у Босни и Херцеговини, на тај начин прогласио Југословенима, а у чије је име био овлаштен да говори Анте Трубић. Овдје би се заиста здрав разум морао запитати ко је то од Срба из Босне и Херцеговине дао мандат Николи Стојановићу да му укине име и прогласи их Југословенима. У чије је име он у ствари иступао и ко га је овластио да то ради? А да и не подсјећамо на вријеме када је тај исти Стојановић југословенство сматрао аустријско-ватиканским пројектом. Тек би се ваљало запитати ко је дао мандат Анти Трумбићу да на Конгресу иступа у име српске Народне скупштине, како тврди Стојановић?

Послије Конгреса Стојановић је, као члан делегације Југословенског одбора, имао разговоре са високим италијанским званичницима, а између осталих, и са министром спољних послова Орландом, који им је обећавао да ће „сада после слома Русије, Италија према Југословенима водити другу политику“.⁷⁵ Југословенски одбор је Римски конгрес сматрао за велики успјех, али Трумбић није био задовољан и није одустајао од идеје једног југословенског конгреса. Стојановић му помаже у тим настојањима и предлаже да се прије њега одржи једна конференција највиђенијих људи и јавних радника, која би имала да припреми тај конгрес. Међутим, Римски конгрес дефинитивно је до усијања довео њихове односе са српском владом, па Трумбић и Стојановић настоје да у борби против Пашића употребе и дио тадашње српске опозиције. У Америци настаје расцеп у емигрантским круговима, а под утицајима Југословенског одбора, Пашића оптужују за великосрпство, траже „пуно југословенство и републику“.⁷⁶ Стојановић, Слијепчевић и још неколицина њих неуморно држе предавања у Женеви, али је сјеме раздора већ толико било посијано да њих сада сви нападају: Срби, Црногорци, Хрвати. Планирани други конгрес у Паризу није одржан због противљења Италије, која је у свој загрљај узела Југословенски одбор и Југословене Монархије и није хтјела да их испусти из руку било коме другом.

Назирући крај рата и могући распад Аустро-Угарске монархије, а посебно када су Французи признали Чехословачко Народно вијеће као легитимног представника Чеха и Словака, Трумбић на своју руку покреће исту акцију када је у питању Југословенски одбор. Српска влада је, наравно, против тога, а користећи непријатељство српске опозиције према Пашићу, Трумбић себи даје за право да тражи оставку Пашићеве владе, а као најбољи начин да се и краљ присили на то, било је да Савезници признају Југословенски одбор као легитимног представника Срба, Хрвата и Словенца из Монархије. У овоме Трумбић има нескривену подршку британских јавних радника, посебно Стида и Ситон-Вотсона. У ситуацији када Трумбић скоро самостално води политику Одбора и повлачи отворено непријатељске потезе према српској влади, Стојановић се жали да су се Срби у Југословенском одбору опет нашли у незавидној ситуацији, али и тада он стаје на страну

74 АСАНУ, 12554/9, 158.

75 *Истио*, 159.

76 *Истио*.

Трумбића против српске владе. Да би што више посијао сјеме раздора у унутрашњем политичком животу Србије, као најбољи начин да се ослаби позиција Пашића и српске владе, Стојановић шаље једно писмо вођама србијанске опозиције у коме између осталог каже: „Цели Југословенски одбор, и цела југословенска нација, свесни су да је Србија Југословенски Пијемонт. Сви ми желимо да Србија и остане у тој улози. Али, ми разликујемо Србију од данашње српске владе, јер знамо да она не представља вољу већине народа у Србији, ни формално ни стварно... Осим владе, Србија има и других фактора. Ми сад и на њих апелујемо да садње стање промене – ако се то још даје учинити, и то да га брзо промене, јер је брзина један од главних услова успеха... Ми хоћемо првенствено да реализујемо то јединство акције једним директним путем – споразумом са представницима Краљевине Србије. Ако влада Србије то неће, и ако је остали политички фактори Србије нису у стању на то присилити, ми ћемо бити приморани да с помоћу извојеване наше самосталности индиректним путем опет настојимо остварити то јединство акције.“⁷⁷ Позивајући, овим пријетљивим тоном, србијанску опозицију да сруши Пашићеву владу, Стојановићу изгледа није ни једног тренутка пало на памет да се потпуно неовлаштено мијеша у унутрашње ствари једне суверене државе и да позива на рушење њене владе. А тек се може поставити питање на коју и чију „извојевану самосталност“ је мислио у овом писму?! Када је свом шефу Трумбићу прочитао ово писмо, овај га је похвалио да је одлично, али му ипак није дозволио да га шаље, јер би то значило отворено кидане односа Југословенског одбора и српске владе, што Трумбић није желио. Очигледно далековиднији од Стојановића, Трумбић је настојао да одржи отвореним односе са српском владом, радећи истовремено на све стране против ње. Стојановићу је, изгледа, тек знатно касније постало јасно, пошто му је то Трумбић отворено и признао, да је у то вријеме главни Трумбићев политички циљ био да окупи све Хрвате у једној држави, а да му је Југославија и југословенство био тада једини начин да то учини.⁷⁸ Оно што Стојановић ни тада ни касније није схватио, јесте да би Трумбићу највише одговарало да се та Југославија створи без Србије и Црне Горе, већ само од Срба, Хрвата и Словенаца из Монархије, јер би се тада под именом Југославија крила Велика Хрватска. Сметња у тим Трумбићевим плановима било је то што је Србија била једина призната ратујућа страна од Савезника и што су се и даље хрватски пукови у аустроугарској војсци, по једној Трумбићевој изјави, „борили као лавови“ против Италијана, али и осталих савезничких армија. За случај да Југословенски одбор не буде признат од стране Савезника и да не буде реално створити Југославију од југословенских области Монархије, Трумбићу је једини начин био да оствари своју замисао уз помоћ Србије и уједињењем са Србијом и због тога није дозвољавао да се са српском владом у потпуности кидају односи. А Стојановић, као и остали Срби у Југословенском одбору тада би му били драгоцјени сарадници да то уједињење буде извршено на основама „равноправности“ троименог народа, чиме би Хрвате, од поражене стране у рату, преко ноћи претворио у побједнике, који равноправно са Србијом стварају нову ју-

⁷⁷ Исто, 161–162.

⁷⁸ Исто, 162.

жнословенску државу, што му је на крају и пошло за руком. Наравно, у том случају Крфска декларација је била сметња, јер је Трумбић очигледно себе прецијенио када је сматрао да ће уз помоћ Стојановића и осталих Срба у Југословенском одбору, на крају рата моћи диктирати услове уједињења Србији, па је, како се крај рата приближавао, у току 1918. године, све чешће почео да дезавуише Крфску декларацију, дајући и изјаве да се не зна какав ће се облик владавине успоставити у новој држави, јер ће то рјешавати Уставотворна скупштина послје рата.⁷⁹ Наравно, ова питања су била ријешена Крфском декларацијом, али ће их Трумбић покушати наметнути Пашићу на Женевској конференцији. Да је у том погледу имао безрезервну подршку Николе Стојановића и осталих Срба у Југословенском одбору, Трумбић је недвосмислено потврдио и у једном писму Антону Корошецу од 31. октобра 1918. године, гдје између осталог каже: „Молим Вас, да у Вашем раду строго лучите Србију и српски народ од Пашићеве владе, која нема већине у скупштини и која није изражај ни политичких кругова, ни народа у Србији. То је једна мизерна олигархија, која је узурпирала власт, користећи се абнормалним приликама, у којима се народ Србије налази... Свраћам Вам пажњу, да су с нама потпуно сложни српски чланови Одбора, Бањанин, Васиљевић, Стојановић и Петриновић, а с тиме је потпуно слојан и херцеговачки Србин Слијепчевић, мој секретар.“⁸⁰

Пробој Солунског фронта и несвакидашње брзо напредовање српске војске изненадило је, а чини се и забринуло, поједине чланове Југословенског одбора, а Трумбића до те мјере да без знања осталих чланова Југословенског одбора, али зато са знањем и подршком двојице Енглеза, старих непријатеља Србије и Николе Пашића, Стидом и Ситон Вотсоном, затражи од владе САД да америчке трупе окупирају југословенске области под Ауатро-Угарском.⁸¹ Наравно, америчка влада је одговорила да не може удовољити тој жељи без споразума са српском владом, али зато Никола Стојановић даје оправдање и овом Трумбићевом гесту, као наводној жељи да спријечи италијанске трупе да прве уђу у Далмацију, иако неки чланови Југословенског одбора у овом чину виде Трумбићев покушај да спријечи „велико-српску окупацију.“⁸²

Али, у једном несвакидашње брзом маршу српска војска стиже у Босну и Херцеговину и Јадранске обале, гдје је дочекују као ослободиоце. У Загребу је 6. октобра формирано Народно вијеће СХС, на челу са Антоном Корошцем, које је 19. октобра издало декларацију којом је преузело власт у своје руке и изјавило жељу за уједињењем свих Срба, Хрвата и Словенаца, а 29. октобра прогласило независну Државу Срба, Хрвата и Словенаца на простору бивше Аустро-Угарске. Тада је већ било основано и Народно вијеће за Босну и Херцеговину, као и његов Главни одбор на чијем је челу, као председник, био Глигорије Јефтановић, а као подпред-

79 М. П. Ђорђевић, *истио*, 109.

80 Цитирано према: Др Милада Паулова, *Југословенски одбор*, Загреб 1924, 552.

81 АСАНУ, 12554/9, 164.

82 *Истио*.

сједници др Јозо Сунарић и др Халидбег Храсница. Народно вијеће СХС, а на приједлог Главног одбора Народног вијећа БиХ, именovalo је и прву Народну владу за Босну и Херцеговину, на чије је чело, из травничког затвора, дошао Атанасије Шола. Влада је именована 1. новембра 1918. године саопштењем Главног одбора НВ у БиХ, које почиње овим ријечима: „Данас у подне положио је генерал Саркотић владу у руке народног вијећа, на челу Генералитета и чланова Земаљске владе. Народно вијеће именovalo је Народну владу...“⁸³ То је била прва народна влада у историји Босне и Херцеговине.

Женевска конференција 6–9. новембра 1918. године, представљала је последњи и најјачи покушај Трумбића и Југословенског одбора, да, уз помоћ представника Народног вијећа из Загреба и представника србијанске опозиције, сломије Николу Пашића и наметне му своје виђење уједињења. Крајем септембра Пашић стиже у Париз и свима је јасно да се спрема завршни чин драме југословенског уједињења. У својим изјавама даваним западној штампи тих дана, Пашић очигледно остаје вјеран принципима Крфске декларације, али оштро упозорава да Србија више неће допустити било какве уцјене „браће“ Хрвата и Словенаца из Аустро-Угарске монархије. То најјасније долази до изражаја у његовој изјави *Morning Postu* од 17. септембра 1918. године, гдје каже: „У току заједничких вијећања на Крфу између српске краљевске владе и Југословенског одбора јасно се показало, да је стварање једне једине државе – краљевине – која би обухватала цио наш троимени народ (Срба, Хрвата и Словенаца) проводиво, и да се жели... Овим свечано изјављујем, да Србија сматра својом националном дужности, да ослободи Србе, Хрвате и Словенце. Кад буду слободни, бит ће им признато право самоопредјељења, т.ј. право да слободно изјаве, да ли желе да се придруже Србији на основу Крфске декларације или желе да стварају мале државе, као у далекој прошлости. Складно ономе што претходи не само што не желимо да водимо империјалистичку политику, него ми нећемо чак ни то, да ма којим начином ограничимо право самоопредјељења Хрвата и Словенаца, или да останемо до краја при Крфској декларацији, ако би то било противно њиховој жељи.“⁸⁴

У наредном периоду вођене су бројне дискусије између Пашића, Југословенског одбора и србијанске опозиције, која је и иначе била јако кориштена од стране Трумбића у борби против Пашића. У једној од тих дискусија, појавила се идеја да се направи једна коалициона влада у коју би ушла и три представника Југословенског одбора, а Никола Стојановић је требало да у тој влади обавља функцију министра народног здравља. Трумбић је овај предлог одбио из „принципијелних разлога“, а Стојановић је саркастично изјавио да му то изгледа иронично с обзиром на то да је он већ данима лежао болестан, јер га је била захватила епидемија грипе, која је тада харала Европом.⁸⁵ До почетка Женевске конференције, Стојановић је успио

83 Архив Босне и Херцеговине, Главни одбор народног вијећа БиХ (ГОНВ), кут. 1, бр. 32/1918.

84 Изјава Николе Пашића у *Morning Postu*, у: Ф. Шишић, *Документи...*, 178.

85 АСАНУ, 12554/9, 163.

да се довољно опорави да би учествовао на неким сједницама, али не на свим. Преговори у Паризу настављени су и наредних дана, а Пашић је изражавао сумњу у то да је Трумбић опуномоћени представник Срба, Хрвата и Словенаца из Монархије, посебно сада када постоји Народно вијеће у Загребу, али Трумбић добија од Корошеца из Загреба пуномоћје да заступа Народно вијеће.⁸⁶ Почетком новембра Пашић чини још један знак добре воље према Народном вијећу у Загребу, тако што удовољава њиховом захтјеву од 3. новембра и у име српске владе признаје Народно вијеће као легитимну владу Срба, Хрвата и Словенаца на простору Аустро-Угарске, а Југословенску дивизију, која је ратовала у саставу српске војске као ратујућу страну. О овоме је Пашић исти дан обавијестио савезничке владе и затражио од њих да учине исто.⁸⁷ Ова нота предата је Корошецу 8. новембра 1918. године, дакле, када је Женевска конференција већ била у току. Осим Пашића, на Женевској конференцији учествовали су Драшковић, Маринковић и Трифковић у име парламентарних група српске Народне скупштине, Корошец, Чингрија и Жерјев у име Народног вијећа из Загреба, Трумбић, Грегорин, Васиљевић, Стојановић и Бањанин у име Југословенског одбора. Притијешњен од свих и потпуно сам у овим преговорима, Пашић је подлегао притисцима и пристао на одлуке које су се косиле са Крфском декларацијом, за коју сада њени потписници из Југословенског одбора нису хтјели више да чују. Одлуке да се формира заједничко министарство за Краљевину Србију и подручја Народног вијећа у Загребу, коме је задатак да организује заједничку државу СХС којој ће Конституанта донијети устав, биле су не само кршење Крфске декларације већ и отворени непријатељски акт против Србије и њене владарске куће. Србија је дакле требало да се одрекне своје државности, независности, круне и огромног моралног кредибилитета који је стекла у рату, и да све то утопи у заједницу са једном самопроглашеном и ни од кога признатом државом на простору Аустро-Угарске. Српска краљевска кућа требало је, према одредбама Женевске декларације, да се добровољно одрекне своје краљевске власти и да судбину стави у руке Конституанте која треба да одлучи о томе хоће ли нова држава уопште бити монархија или република. Тешко је повјеровати да би Пашић само под притиском Трумбића и Корошеца пристао да потпише овако нешто, а питање је ко је све тих дана и зашто вршио притисак на Пашића у Паризу и Женеви, посебно када су у питању савезничке државе. Стојановићу је већ при потпису Женевске декларације било јасно да ће око њене реализације бити проблема јер „Пашић, потписујући први овај записник с очевидним узбуђењем изговори речи ограђивања, а Трумбић их пропрати једним љутитим изразом.“⁸⁸ У сваком случају, српски званичници су после овога могли бити сасвим увјерени у оно чега се Пашић већ одавно прибојавао „да постоји неки тајни пројекат да се Србија без крви изигра.“⁸⁹ Нинчић пише 28. новембра Прибићевићу да они у Београду

86 СХС, Женевска Конференција о југословенском уједињењу – *догађаји, документи, коментари* – Женева 1918, 23.

87 Исто, 38.

88 АСАНУ, 12554/9, 165.

89 Милорад Екмечић, *Сиварање Југославије*, књ. 2, Београд 1989, 811.

све више добијају утисак „да извесни хрватски кругови имају план да одвоје Србију и Црну Гору од осталих наших крајева.“⁹⁰ У све ово умјешани су и пројекти о „хрватској и словеначкој републици“, који постају актуелни од љета 1918. године, безрезервно подржани од Ватикана, а у њима опет има енглеских прстију. Републиканских струјања има чак и у српској војсци, углавном око остатака црноручаца и социјалиста, али они никада не добијају значајнији замах. С разлогом се Пашић плаши енглеског пријатељства, а посебно „британских монархиста који би на Балкану хтјели да стварају републике.“⁹¹ Због тога је на њега усмјерена оштрица напада свих непријатеља Србије тих дана, а Стид и Ситон Вотсон су ишли тако далеко да у име Народног вијећа из Загреба, пошаљу половином новембра телеграм регенту Александру, у коме су тражили да се обрачуна са Пашићем, јер иначе може доћи у питање и сама круна. Тек касније се испоставило да овај телеграм нису послали Чингрија и Корошец већ поменути двојица енглеских јавних радника, преко српског посланика из Лондона Јовановића, који је због тога пензионисан. Пашић је очигледно био прва мета у то вријеме, јер је он био тај фактор „од кога се као од неке стене одбија сваки покушај да у стварању заједничке државе иницијатива пређе из легитимних руку државе у масонску ложу, чија делатност није јасна.“⁹² Овдје би ваљало поставити питање и масонства Југословенског одбора, а посебно Николе Стојановића. Сви аутори који су се бавили масонством, сагласни су да је Југословенски одбор био масонска организација, с обзиром на то колико је његових чланова припадало масонерији. Као сигурни масони у Југословенском одбору наводе се: др Хинко Хинковић, др Франко Поточњак, др Динко Тринајестић, Иван Мештровић, др Нико Жупанић, др Никола Стојановић, др Милан Сршкић, Вељко Петровић, др Љубо Леонтић, Драго Марушић, др Душан Васиљевић, др Милан Марјановић, Јово Бањанин, Богумил Вошњак, а од Срба из Србије још и др Божо Марковић и др Павле Поповић.⁹³ За Анту Трумбића и Франа Супила неки аутори изричито тврде да су били масони, док други изражавају сумњу у то. Никола Стојановић, ако је био члан неке масонске ложе, онда је то вјероватно постао у току рата боравећи у Женеву, Паризу и Лондону, јер у једном тексту, писаном у Риму 1914. године, он констатује да је Супило близак слободним зидарима⁹⁴, а да је и сам, већ тада, припадао тој организацији, сигурно не би имао разлога да ову чињеницу наглашава. Имајући у виду значајну улогу, посебно француских масона у јужнословенском уједињењу у току Првог свјетског рата, онда сигурно да та околност није без значаја за понашање и дјелатност чланова Југословенског одбора, па и Николе Стојановића.⁹⁵ Поред републи-

90 *Истио*.

91 *Истио*.

92 *Истио*, 813.

93 Др Димитрије Димо Вујовић, *Француски масони и југословенско уједињење 1914–1918*, Београд 1994, 194.

94 АСАНУ, бр. 12554/12.

95 О томе шире погледати: Д. Вујовић, *Француски масони и југословенско уједињење 1914–1918*, Београд 1994; I. Mužić, *Masonstvo u Hrvata*, Split 2000; Зоран

канства, можда би било оправдано једним дијелом и у масонству тражити коријене Стојановићеве промјене идеолошког курса у току Првог свјетског рата и оштрог скретања из српства у југословенство.

У сваком случају, Трумбић, Корошец и њихови истомишљеници, наивно су мислили да су са овим актом сломили српску владу. Услиједила је добро позната Протићева акција са Крфа, чија је последица била оставка Пашићеве владе, па је Женевска декларација остала само мртво слово на папиру. Пашићу и српској влади се очигледно није журило, јер је вријеме радило за њих. Југословенски одбор и Народно вијеће из Загреба није било признато од стране савезника, а Версајска конференција, која је израдила услове мира, југословенске области под Аустро-Угарском сматрала је као непријатељску територију. Српски представник на тој конференцији, Миленко Веснић, оптуживан је да није уложио довољно труда по том питању, а посебно што је дао сагласност да се бивша аустроугарска флота у Јадрану преда савезницима „под бијелом заставом“ као непријатељска.⁹⁶ Осим тога, Италијани су заузимали дијелове Далмације које су сматрали својим, док су представници Народног вијећа из Загреба и Југословенског одбора у Женеви приморавали Пашића да се одрекне српске државности и монархије. У таквој ситуацији, Пашић је радио једино што је могао у том тренутку, а то је да, бранећи принцип легитимитета српске државе, чека да се оне области бивше аустроугарске које то желе уједине са Србијом. Прва је то урадила Велика народна скупштина Војводине 24. новембра, а затим Подгоричка скупштина 26. новембра, и прогласиле уједињење ових области са Србијом. У Босни и Херцеговини, коју су Стојановићеви пријатељи Шола, Грђић и остали политички везали за Загреб, признајући власт Народног вијећа, развој ствари на терену текао је истим правцем као у Војводини и Црној Гори, јер је до краја новембра и почетком децембра, чак 42 од укупно 54 котарска одбора Народног вијећа у Босни и Херцеговини, прогласило директно уједињење са Србијом. И што је најзанимљивије, није се радило само о срезовима у којима су Срби чинили већину становништва. У том погледу занимљив је телеграм који је котарски одбор народног вијећа из Љубушког послао Главном одбору у Сарајево, а у коме се каже: „Котарски одбор Народног вијећа у Љубушком као представник читавога народа овога среза без разлике вјере, дајући одушка својој давној жељи, изјављује се од данас свечано присаједињеним краљевини Србији, под жезлом династије Карађорђевића са врућом жељом да се све земље у којима живе Срби, Хрвати и Словенци присаједине овој држави.“⁹⁷ У Љубушком срезу, према попису из 1910. године, 92,70 % становништва су чинили католици, 6,77 % муслимани и само 0,54 % православни, а и котарски одбор народног вијећа чинили су скоро искључиво Хрвати и муслимани. То значи да је тих дана постојало прилично јасно расположење

Ненезић, *Масони у Југославији (1764–1980)*, Београд 1984; Б. Храбак, *Масони Југословени (и Которанин Рудолф Ђунио) према стварању заједничке државе 1918. године*, у: *Уједињење Црне Горе и Боке Кошторске (1813–1814. године)*, Титоград 1991.

96 СХС, *Женевска Конференција о југословенском уједињењу*, 20.

97 АБиХ, ГОНВ, кут. 2, бр. 276/1918.

и међу католичким и муслиманским становништвом да Босна и Херцеговина прогласе директно уједињење са Србијом. Ово је можда и најбољи демантиј Николи Стојановићу да он ипак није тумачио жеље народа у Босни и Херцеговини по питању југословенског уједињења. Осим тога, неки крајеви у Босни и Херцеговини били су отворено против јужнословенског уједињења и директно су се супротстављали таквим настојањима. Бањалучко Народно вијеће функционише тих дана као држава у држави и не признаје одлуке Народног вијећа ни Народне владе из Сарајева. У Сарајеву главну ријеч воде Стојановићеви другови и политички истомишљеници из предратне „Народове“ групе, предвођени предсједником Народне владе Атанасијом Шолом и они у потпуности слиједе његове инструкције, као и инструкције Душана Васиљевића, који се убрзо вратио у земљу. И поред тога што је уједињење са Србијом прогласило скоро 80% срезова у БиХ, ипак је Народна влада, предвођена Шолом, била неодлучна по том питању и све до прводецембарског акта уједињења није се усудила или није хтјела да прогласи уједињење Босне и Херцеговине са Србијом. Да „Народовци“ у тим тренуцима већином стоје на политичкој платформи Стојановића и Васиљевића, показује и то да на истом фону дјелује и Владимир Ђоровић као представник Босне и Херцеговине у Централном одбору Народног вијећа у Загребу. На једном збору у хотелу Ројал у Загребу, гдје је Ђоровић позвао Србе да их умири и објасни потребе и начине јужнословенског уједињења, наводно је том приликом изјавио да „Босна и Херцеговина нису српске земље.“⁹⁸ Згранут оваквом изјавом, прота Душан Суботић из Градишке, који је у то вријеме, од интернираца и српских ђака у Загребу, формирао једну чету која је одржавала јавни ред и мир у граду, напустио је збор и са педесет својих војника умакао из Загреба у Босну „где је развио агитацију на све стране и обавештавао народ.“⁹⁹ Али, да се нису ни сви „Народовци“ слагали са политиком коју су у току рата водили Стојановић и Васиљевић, може да послужи и једно писмо Јова Бугумовића, учитеља из Мостара и предратног истакнутог „Народовца“, у коме он пријатељу у Београд пише, крајем децембра 1918. године, и ово: „Наши босанско-херцеговачки српски заступници нас су продали!? Зли језици говоре, да су још хтјели „Југословенску републику“, али је Пашић осујетио. То би још требало. Мировна конференција би још могла ту неправду и зло излијечити, али сумњам. Да је свему свијету мени Бугарин и Хрват није брат. Наше ране нијесу приватне него историјске нарави, које нијесу учињене у једном дану или једном рату, већ су никле у њиховом сјемени и њиховој вјери. Зато су дубоке и неизљечиве. Нама је требала мања, а своја кућа.“¹⁰⁰

Да његове политичке визије нису нашле плодно тло у широким народним масама Босне и Херцеговине, Стојановића је обавијестио и Љ. Мијатовић, у име Атанасија Шоле, почетком марта 1919. године: „Неки наши радикали (Душан то вели и за Сршкића) хотимично су протурали гласове, да сте ви сви републиканци, федералисте и слич-

98 М. П. Ђорђевић, *исто*, 248.

99 *Исто*. (Ђорђевић не наводи изворе за ове тврдње, осим ако му то није причао лично прота Суботић, па би ову наводну изјаву Владимира Ђоровића и поступак прота Суботића у вези с њом ипак требало узети са великом дозом резерве).

100 АСАНУ, 11571/3.

но, а данас је то овдје, код свих оних које сте рачунали у наше људе, недопустив гријех. Данас је Србија у очима свих новоослобођених Срба и једног дијела Хрвата и Словенаца идол. Исто тако династија, а у доброј мјери и Пашићева личност.¹⁰¹ Да је то тако убрзо ће показати први вишестраначки избори у Краљевини СХС, али и сви остали до 1929. године, јер нико од оних који је дијелио политичке ставове Николе Стојановића, бар док се нису политички ангажовали у оквиру Демократске странке или Савеза земљорадника, као Васиљ Грђић, др Перо Слијепчевић, др Урош Круљ и други, није био изабран за посланика и то у својој родној Херцеговини, иако су се кандидовали. Умјесто њих, упорно је, као посланик из Херцеговине, био биран Пашићев кандидат др Лазар Марковић, иако Херцеговцима потпуно непозната личност. То најбоље показује колико су у Херцеговини, али и у Босни вјеровали Николи Пашићу и његовој политици, а посебно када је агресивна Радићева политичка идеологија почела, од 1921. године, да продире у Босну и Херцеговину и значајно радикализује политичке односе и друштвени живот ове двије покрајине.

Да оваплоти своју политичку идеологију, Стојановић је још једном покушао одмах на крају рата, заједно са неким угледним личностима из Србије, као са Јованом Цвијићем, Божом Марковићем и другима, али њихов пројекат стварања Југословенске демократске лиге није наишао на разумијевање у земљи. И сам Никола Стојановић је на крају признао да је емиграција била предуго ван земље и без додира са народом, а самим тим и без додира са реалношћу на терену, те да је та њихова у суштини добронамјерна идеја усмјеравања југословенске државе, на самом почетку, у правом смјеру, била осуђена на пропаст. Али, Стојановић у томе види опет Србе као главни проблем, јер каже: „Све је било лепо смишљено, али није било сретно изведено. Југословенска емиграција, као и све друге, није била дуго у непосредном контакту с народом и замишљала је извођење својих идеја много једноставније, јер јој је то изгледало једино логично решење државног проблема... Међутим догађаји за време рата (огорчена борба једног хрватског пука у Србији, шуцкори у Босни) и непосредно после рата (побуна у Загребу) и пасивно држање великог дела хрватских маса према ослободилачкој војсци, ојачали су међу Србима ону струју која је одавно гледала са сумњом сваки југословенски покрет.“¹⁰² Скоро је нелогично како Никола Стојановић, поред свих ствари које је навео о југословенском осјећању огромне масе Хрвата и муслимана у току рата, а које су биле очигледан примјер да је његова идеологија била најближе утопији, ипак налази начина да за неуспјех Југословенске демократске лиге, опет оптужи своје Србе. Као да су они, по њему, једини били дужни у тој новој држави гинути за њу и југословенство и у рату и после рата. Узалуд га је, крајем јануара 1919. године, Васиљ Грђић обавјештавао да су Срби у БиХ почели задњи да се страначки организују и да су то управо покушали да ураде на платформи југословенства. У писму Грђић, поред осталог, каже: „Ми Срби заиста ишли смо искрено да одбацимо ваш баласт, који смо напртили за старога режима. Хтјели смо створити нову платформу... Тако смо ми сви резоновали осим г. Ж. Њежића ...

101 АСАНУ, 12554/58.

102 АСАНУ, 12554/9, 182.

Са оном платформом водили смо преговоре са другима: Хрватима и Муслиманима, да би основали странку по идејама и интересима, а не по вјерским и племенским именима. Сви су говорили да треба тако, али међутим организовали су се опет управо према вјерама... Ми Срби остали смо задњи. Али почело се код нас како не треба. Почело се ласкати ниским инстинктима масе и што је још чудније многи су сад устали да бране угрожено српство.¹⁰³ И поред тога, Стојановић је непуну деценију послје уједињења писао. „Ићи за владом Пашићевом значило је стварати српски фронт и ризиковати одвајање Хрвата и Словенаца... А ми смо сви били тада, као и сада, дубоко уверени, да је таква политика, у основи антисрпска политика; иза толиких напора за југословенство изгледало нам је издајство говорити само о Српству... ми смо пошли у борбу с Владом. Стога смо били одлучили да по сваку цену одржимо јединство Југословенског одбора, и да по могућности прибавимо Југословенском одбору што више снаге и ауторитета у тој борби против Председника и чланова Владе Краљевине Србије.“¹⁰⁴ Међутим, двадесет година послје уједињења, 1939. године, дакле у предвечерје великог рата и великог страдања српског народа у Југославији, Никола Стојановић има знатно другачији став о улози Србије у уједињењу, али и јасно наглашава постојање неких друштвених струјања у то вријеме, као, на примјер, републиканства, а против којих се Никола Пашић тада борио и изборио. Тада Стојановић каже: „Слом великих царевина, слом владајућих класа у побеђеним државама, није могао остати без утицаја на тадању југословенску генерацију, јер су безбројне наде и безбројне интриге неизбежно везане за такве сломове. Југословени су, поред свих часовитих малих забуна, показали и у таквим моментима да знају наћи пут и нашли су га, јер је свима њима владала једна велика идеја којој је Србија била главни заставник и највећи поборник.“¹⁰⁵

Као да је Никола Стојановић заборавио своје ријечи из 1910. године да: „Велики људи не смију се водити ситним обзирима, неразумљивим традицијама и моменталним расположењима. Они морају имати велику памет, велико срце, морају гледати у будућност. У великим питањима мора се бити великан, никад полутан. То је једини прави пут.“¹⁰⁶ На жалост, Никола Стојановић 1918. године није одолио моменталним расположењима, а поготово не неразумљивим традицијама. Иако је несумњиво имао велику памет и велико срце, будућност српског народа у Југославији, посебно српског народа у Босни и Херцеговини и Хрватској, у коју је он био заглаван 1918. године, није водила у велику срећну државу уједињеног српства и јужног словенства, као што је он очекивао, већ у незапамћена страдања. Српски народ у Босни и Херцеговини плаћао је грешке своје интелектуалне и политичке елите, осуђен на биолошки нестанак зарад стварања Велике Хрватске, која је обухватала и Босну и Херцеговину, исте оне земље коју је Никола Стојановић 1918. године спасавао од Николе Пашића и Велике Србије.

103 АСАНУ, 10712.

104 Др Н. Стојановић, *Југословенски одбор*, 64.

105 Др Н. Стојановић, *Србија и Југословенско уједињење*, 69.

106 Др Никола Стојановић, *Аутономија Босне и Херцеговине, један неогржани говор*, Загреб 1910, 16.

One of the big unsearched questions of the Serbian historiography represents the fact that Bosnia and Herzegovina did not unite with Serbia directly, as it happened with Montenegro and Vojvodina. It is especially unclear when we bear in mind that there was an evident wish to do so, not only in Serbian Orthodox population of B&H but in its Catholic and Muslim parts as well. Representatives of the Serbian intellectual elite from B&H in the Yugoslav committee, Nikola Stojanović and Dušan Vasiljević are among the most responsible for such development of events. After spending time in London, Paris and Geneva during World War I, the two of them and especially Nikola Stojanović, showed an obvious political mutation to the pre-war political standpoints and goals of "Narod"'s group they belonged to. They changed sharply from being inclined towards Serbian interests to partiality to Yugoslavia. It seems as if acceptance of the Republican ideas and, probably, the entering one of the Masonic lodges, were the key elements in Nikola Stojanović's political and ideological pendulum of opinion during the war. It was during the Solunski process that he entered into an open animosity towards Pašić and Serbian government which led to serious implications during the unification of 1918. All this would leave long and deep consequences on Serbian population in Bosnia.